

द्वितीयो मयूखः

अथ दोषाः

काव्यलक्षणप्रसङ्गे जयदेवः “निर्दोषालक्षणवती” इति प्रतिपादितवान् । अधुना यथाप्रसङ्गं दोषस्वरूपं, तेषां नामानि लक्षणोदाहरणानि च प्रदर्शयति -

स्याच्चेतो विशता येन सक्षता रमणीयता ।

शब्देऽर्थे च कृतोन्मेषं दोषमुद्घोषयन्ति तम् ॥१॥

अन्वयः - चेतः विशता येन रमणीयता सक्षता स्यात् शब्दे अर्थे च कृतोन्मेषं तं दोषम् उद्घोषयन्ति ।

व्याख्या - चेतः = अन्तःकरणं, विशता = प्रविशता, येन = शब्दार्थपदवाक्यगतत्वेन, रमणीयता = काव्यसौन्दर्यं, सक्षता = विनष्टा, स्यात् = भवेत्, शब्दे = वाचके, अर्थे = वाच्ये, कृतोन्मेषं = विहिताविर्भावं, तं = त्याज्यं तं, दोषं = काव्यदूषणम्, उद्घोषयन्ति = कथयन्ति ।

भावार्थः - मानसे प्रविशता येन काव्यसौन्दर्यं विनिष्टं भवति, काव्यमर्मज्ञाः तं दोषं कथयन्ति । दोषः काव्यशरीरस्य शब्दे अर्थे च सम्भवति ।

विशेषः - शब्दार्थो काव्यस्य शरीरं, तेन दोषाः काव्यशरीरस्य शब्दे अर्थे च प्रकटीभवन्ति । अत एव शब्ददोषाः अर्थदोषाः च ज्ञायन्ते । यथा मानवशरीरशोभाविधातकाः काणत्वखञ्जनत्वादयः शरीरदोषाः तथैव काव्यशोभाविधातकाः काव्यदोषाः उच्यन्ते । दोषकारणं शब्दं निवार्यं तत्स्थाने पर्यायशब्दप्रयोगे कृते यदि दोषनिवारणं भवति तदा पददोषः चेत् न भवति तदा अर्थदोषो भवति ।

हिन्दी अर्थ - हृदय में प्रवेश करते ही जिनसे काव्य की रमणीयता नष्ट हो जाती हो, ऐसे शब्द और अर्थ में उत्पन्न होने वाले काव्यसौन्दर्य अपकर्षक तत्त्वों को दोष कहते हैं ।

दोषलक्षणम् उक्त्वा तेषां नामोल्लेखपूर्वकं लक्षणोदाहरणानि प्रस्तौति, तस्मिन् क्रमे श्रुतिकटुः च्युतसंस्कृतिश्च -

भवेच्छ्रुतिकटुवर्णः श्रवणोद्वेजने पटुः ।

संविन्दते व्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृतिः ॥२॥

अन्वयः - श्रवणोद्वेजने पटुः वर्णः श्रुतिकटुः भवेत् । व्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृतिः संविन्दते ।

व्याख्या - श्रवणोद्वेजने - श्रवणयोः = कर्णयोः, उद्वेजने = क्लेशने, पटुः = समर्थः, वर्णः = शब्दः, श्रुतिकटुः = एतनामकदोषः । व्याकरणविरुद्धं = व्याकरणनियमरहितं, च्युतसंस्कृतिः = इत्याख्यः, संविन्दते = जानन्ति ।

श्रुतौ कटुः श्रुतिकटुः ।

भावार्थः - कर्णकटुवर्णानां प्रयोगेण श्रुतिकटुदोषो भवति, अस्मिन् लक्षणे एव “भवेच्छ्रुतिः” इति पदे चकारः,

छकारः, रेफश्श संयुक्तरूपेण प्रयुक्ताः तस्मादत्र श्रुतिकटुदोषः। व्याकरणनियमरहितानां पदानां प्रयोगे च्युतसंस्कृतिदोषः; अस्मिन् लक्षणे “संविन्दते” इत्यस्य सम् उपसर्गपूर्वकं विद् धातोः अकर्मकदशायाम् आत्मनेपदं व्याकरणसम्मतम् परमत्र सकर्मकदशायामपि आत्मनेपदं व्याकरणविरुद्धमस्ति। अत एव अत्र च्युतसंस्कृतिदोषः।

हिन्दी अर्थ - श्रुतिकटु दोष - सुनने में कर्कशता उत्पन्न करने वाले वर्ण से श्रुतिकटु दोष होता है, जैसे इसी श्लोक में “भवेच्छुति” इस पद में चकार, छकार व रकार के मिल जाने से कानों में कटुता की प्रतीति होती है। अतः यह श्रुतिकटु दोष है।

च्युतसंस्कृति दोष - व्याकरण के नियम के विरुद्ध पद का प्रयोग च्युतसंस्कृति दोष माना जाता है। जैसे इसी पद्य में संविन्दते यह पद व्याकरण से अशुद्ध है क्योंकि परस्मैपदी विद्-धातु के सम् उपसर्ग लगाने पर अकर्मक होने पर वह आत्मनेपदी बनता है यहाँ वह सकर्मक है फिर भी उसका आत्मनेपदी प्रयोग किया है जो नियम विरुद्ध होने से च्युतसंस्कृति दोष है।

अथ अस्मिन् क्रमे श्लोकद्वयेन अप्रयुक्तम्, असमर्थ निहतार्थं च दोषत्रयं क्रमशः निरूपयति -

अप्रयुक्तं दैवतादिशब्दे पुलिङ्गतादिकम्।

असमर्थं तु हन्त्यादेः प्रयोगो गमनादिषु ॥३॥

स हन्ति हन्त कान्तारे कान्तः कुटिलकुन्तलः।

निहतार्थं लोहितादौ शोणितादिप्रयोगतः ॥४॥

अन्वयः - दैवत आदि शब्दे पुलिङ्गतादिकम् अप्रयुक्तम्। हन्त्यादेः गमनादिषु प्रयोगः असमर्थम् यथा हन्त ! कुटिल कुन्तलः सः कान्तः कान्तारे हन्ति। लोहितादौ शोणितादिप्रयोगतः निहतार्थम्।

व्याख्या - दैवतादिशब्दे = दैवतं आदिर्यस्य सः दैवतादिः, स चासौ शब्दश्च दैवतादिशब्दः तस्मिन् दैवतादिशब्दे, पुलिङ्गतादिकम् = पुलिङ्गतादिप्रयोगः आदिना पदादिशब्देऽपि अप्रयुक्तत्वं = तन्नामको दोषो भवति गमनादिषु = गमनादि अर्थेषु, हन्त्यादेः = हन् प्रभृतिधातोः, प्रयोगः = व्यवहारः, असमर्थम् = असमर्थनामादोषः, यथा - कुटिला: कुन्तला यस्य सः कुटिलकुन्तलः = वक्रकेशी, कुटिलाः = वक्राः, कुन्तलाः = केशाः यस्य सः, कान्तः = प्रियतमः, कान्तारे = गहने वने हन्ति = गच्छति।

लोहितादौ = रागार्थवाचकेलोहितशब्दे, शोणितादिप्रयोगतः = रुधिरादिशब्दप्रयोगात्, निहतार्थम् = निहतार्थदोषो भवति।

भावार्थः - न प्रयुक्तम् इति अप्रयुक्तं कविभिः अप्रयुक्तः शास्त्रसम्मतोऽपि शब्दः चेत् प्रयुज्यते तर्हि अप्रयुक्तनामा दोषः, ‘दैवतम्’ शब्दः ‘दैवतानि पुंसि वा’ नियमेन तु पुलिङ्गेऽस्ति परं कविप्रयोगप्रवाहे नपुंसकलिङ्गे एव प्रयुक्तः अतोऽधुना चेत् पुंसि प्रयुज्यते तर्हि अप्रयुक्तनामदोषः।

अभीष्टम् अर्थं प्रकटयितुम् असमर्थस्य पदस्य प्रयोगेण असमर्थनाम दोषो भवति यथा हन्ति इत्युदाहरणे हन्ति गमनार्थबोधने असमर्थः।

उभयार्थवाचकः शब्दः यदि अप्रसिद्धेऽर्थं प्रयुज्यते तर्हि निहतार्थदोषः। यथा शोणितशब्दः (लोहितार्थं) रागार्थं अप्रसिद्धः रुधिरार्थं च प्रसिद्धः। शब्दोऽर्यं अप्रसिद्धार्थं रागार्थं प्रयुज्यते चेत् निहतार्थनामको दोषः।

लोहितशब्दः रक्तर्वणवाचकः। अतः यदि शोणितशब्दः लोहितस्य स्थाने रागार्थाय प्रयुज्यते तर्हि निहतार्थ नामको दोषः।

हिन्दी अर्थ - अप्रयुक्त- दैवत आदि शब्दों का पुलिङ्ग में प्रयोग करना अप्रयुक्त दोष है। अप्रयुक्त यद्यपि “दैवतानि पुंसि वा” इस नियम से तो इस शब्द का पुलिङ्ग तथा नपुंसकलिङ्ग में प्रयोग नियमसम्मत है परन्तु कवियों द्वारा यह शब्द पुलिङ्ग में प्रयुक्त नहीं किया गया। अतः “यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाचरणीयम्” के अनुसार दैवत शब्द का

पुलिङ्गः - प्रयोग अप्रयुक्त दोष है। इसका प्रयोग नपुंसकलिङ्ग में ही उचित है। इसी प्रकार “वा पुंसि पदम्” नियम से पद्म शब्द नपुंसक व पुलिङ्ग में उभयलिङ्गी है परन्तु कवि प्रयोगप्रवाह में केवल नपुंसकलिङ्ग में इसका प्रयोग हुआ अब यदि पुलिङ्ग में प्रयोग करते हैं तो अप्रयुक्त दोष होगा।

असमर्थ - “हन् हिंसागत्योः” नियम से हन् धातु का हिंसा तथा गति अर्थ में प्रयोग हो सकता है परन्तु अप्रचलित होने के कारण हन् धातु गमन अर्थ का बोध कराने में असमर्थ है।

उदाहरण - हाय! घुँघराले केशों वाला वह प्रियतम गहन वन में जा रहा है। यहाँ हन्ति शब्द “जा रहा हैं” अर्थ को बताने में असमर्थ है।

निहतार्थ - एक शब्द के दो अर्थ हो एक लोक व्यवहार में प्रयुक्त होने से प्रसिद्ध तथा दूसरा अर्थ अप्रसिद्ध हो यदि उस शब्द का अप्रसिद्ध अर्थ में प्रयोग किया जाता है तो निहतार्थ दोष होगा। जैसे लोहित शब्द का प्रसिद्ध अर्थ लाल रंग है तथा शोणित अर्थ अप्रसिद्ध है, अतः लोहित शब्द का शोणित अर्थ में प्रयोग निहतार्थ नामक दोष होगा।

अथ अनुचितार्थदोषं निरूपयति -

व्यनक्त्यनुचितार्थं यत् पदमाहुस्तदेव तत्।

इयमद्भुतशाख्यग्रकेलिकौतुकवानरी ॥ ५ ॥

अन्वयः - यत् पदम् अनुचितार्थं व्यनक्ति (विद्वान्सः) तत् (पदम्) एव तत् (अनुचितार्थदोषम्) आहुः। (यथा) इयं अद्भुतशाखी अग्रकेलिकौतुक-वानरी (वर्तते)।

व्याख्या - यत् पदम् = शब्दः, अनुचितार्थम् = हीनार्थ, व्यनक्ति = प्रकटयति, तदेव = अनुचितार्थबोधकं पदं, तत् = अनुचितार्थम्, आहुः = कथयन्ति। तदुदाहरणम् - इयं = नायिका, अद्भुतः = अद्भुतरसः स एव शाखी = वृक्षः, तस्याग्रे = उपरित्ते भागे, या केलिः = क्रीडा तस्याः कौतुकम् = कुतूहलं यस्याः सा चासौ वानरी = मर्कटी च इति।

भावार्थः - यत् पदम् अनुचितम् अर्थं प्रकटयति, विद्वान्सः तत् पदम् अनुचितार्थं कथयन्ति। अत्र नायिकायाः वानरीरूपकथनाद् अनुचितः अर्थः प्रतीयते। अतोऽत्र अनुचितार्थः दोषः।

हिन्दी अर्थ - जो पद अनुचित अर्थ का बोध कराता है उसे अनुचितार्थदोष कहते हैं। उदाहरण में यह नायिका अद्भुत रस रूपी वृक्ष के अग्रभाग पर क्रीडा करने वाली वानरी है। यहाँ पर नायिका के लिये वानरी पद का प्रयोग अनुचित है अतः अनुचितार्थ दोष है।

अधुना निर्थकम् अवाचकं चेति दोषद्वयं निरूपयति -

निर्थकं तु-हीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम्।

अर्थे विदधित्यादौ दधदाद्यमवाचकम् ॥६ ॥

धत्ते नभस्तलं भास्वानरुणं तरुणैः करैः।

एकाक्षरं विना भू-भूक्ष्मादिकं खतलादिवत् ॥७ ॥

अन्वयः - पूरण एक प्रयोजनं तु-हि इत्यादि निर्थकम्। विदधद् इत्यादौ अर्थं दधद् आद्यम् अवाचकम्। यथा भास्वान् तरुणैः करैः नभस्तलम् अरुणं धत्ते। इत्यमेव भू भू क्ष्मादिकम् एकाक्षरं विना खतलादिवत्।

व्याख्या - पूरणैकप्रयोजनं = पादाक्षरभरणमात्रं, तुहीत्यादिपदं यस्मिन् तत् = तु हि इत्यादि, आदि पदेन च एवादीनां ग्रहणं, निर्थकं = निर्गतः, दूरीभूतः अर्थः प्रयोजनं यस्मात् तत् निर्थकम्। विदधद् इत्यादौ अर्थं आद्य दधद् इति यत् पदं प्रयुज्यते तद् अवाचकम् = अवाचकाख्यं नाम दूषणं ज्ञेयम्। यथा भास्वान् = सूर्यः, तरुणैः = देवीप्यमानैः करैः = किरणैः, नभस्तलम् = आकाशम्, अरुणं = रक्तवर्णात्, धत्ते = करोति भूपदं भूपदं क्ष्मादिकं विना = विहाय, खतलादिवत् = आकाशार्थं खतलशब्दस्य प्रयोगो अवाचकत्वम्।

भावार्थः - वि-उपसर्गयोगे एव धा - धातु करणार्थं प्रयुज्यते, परम् अत्र वि-उपसर्गं विनैव धा-धातुः प्रयुक्तः। धत्ते

इति क्रियापदं विधत्ते इत्यर्थस्य वाचकं नास्ति । भू-भू-क्षमा पदैः सह तलपटलादियोगात् भूतलं भूयुगं क्षमातलं युज्यते परम् एवमेव अन्यै पदैः सह यथा खतलं खपटलम् अवाचकदोषमयानि जायन्ते ।

यत्र काव्ये छन्दपादपूर्तिकरणाय “तु हि च” इत्यादि पदानां प्रयोगः क्रियते तत्र निरर्थकनामा दोषः ।
हिन्दी अर्थ - जिस उपसर्गपूर्वक जो धातु जिस अर्थ का वाचक है, उस उपसर्ग के बिना उस अर्थ में उस धातु का प्रयोग करना अवाचक दोष होता है । जैसे - विपूर्वक धा-धातु का अर्थ ‘करना’ है । यदि इसी अर्थ में उपसर्ग रहित केवल धा-धातु का प्रयोग किया जाय तो उक्त दोष होता है । सूर्य अपने प्रमुख किरणों से आकाश को लाल बना देता है । एक अक्षर वाले भू, भू, क्षमा आदि पदों के अतिरिक्त खतल आदि के तुल्य पद अवाचक दोष के उदाहरण हैं । जहाँ काव्य में अशक्ता के कारण तु, हि, च, ननु, खलु का प्रयोग किया जाये वहाँ निरर्थकनामक दोष होता है ।

अश्रीलं दोषं प्रतिपादयति -

अश्रीलं त्रिविधं ब्रीडाजुगुप्साऽमङ्ग्लात्मना ।

आह्नादसाधनं वायुः कान्तानाशे भवेत् कथम् ॥ ८ ॥

अन्वयः - अश्रीलं ब्रीडा-जुगुप्सा-अमङ्ग्ल आत्मना त्रिविधम् (भवति) यथा कान्तानाशे वायुः आह्नाद-साधनं कथं भवेत् ?

व्याख्या - अश्लीलम् = अशिष्टम्, असभ्यं चा, ब्रीडाजुगुप्साऽमङ्ग्लात्मना - ब्रीडा = लज्जा, जुगुप्सा= घृणा च, अमङ्ग्लम् = अशुभं च आत्मा यस्य सः तेन तथा भूतेन हेतुना ब्रीडाश्रीलं जुगुप्साश्रीलम् अमङ्ग्लाश्लीलं च, त्रिविधं = त्रिप्रकारं भवति । क्रमेणोदाहरति - कान्तानाशे = प्रियामरणे, वायुः = मलयानिलः, आह्नादसाधनम् = आनन्दकारणम्, कथं = केन प्रकारेण भवेत् = स्यात् ।

भावार्थः - न श्रीलम् इति अश्रीलम् इत्थम् असभ्यार्थबोधकः दोषः अश्लीलम् । तद् अश्रीलं त्रिविधं लज्जाश्लीलं, घृणाश्रीलम्, अमङ्ग्लाश्रीलं च । उदाहरणेऽस्मिन् -

साधनशब्दः पुरुषलिङ्गस्य वाचकात् ब्रीडां लज्जां जनयति वायुपदं च अपानवायुरूपस्य अर्थस्य प्रतीतिवशाद् घृणां जनयति तथा च कान्तानाशे (अर्थात् प्रियामरणे) अत्र नाश-पदम् अशुभं बोधयति । इत्थं त्रिविधम् अश्रीलं भवति ।

विशेष - दोषोऽयम् इदानीन्तने न केवलं साहित्ये अपितु लोक-व्यवहारे विज्ञापनवाक्येषु च विशेषेण दृश्यते । अत एव सर्वत्र परिष्कारोऽपेक्षितः ।

हिन्दी अर्थ - असभ्य या अशिष्ट अर्थ बोधक पद को अश्रील कहते हैं । वह अश्रील ब्रीडाजनक जुगुप्सा तथा अमङ्ग्ल जनक होने से तीन प्रकार का है । क्रमशः उदाहरण जैसे प्रिया का नाश होने पर यह शीतल-मन्द-सुरभित समीर आनन्ददायक कैसे हो सकता है ? यहाँ साधन शब्द पुरुष जननेन्द्रिय वाचक होने से लज्जा जनक, वायु पद अपान वायुबोधक होने से घृणाकारक तथा नाश शब्द अशुभ भाव को व्यक्त करने से अमङ्ग्ल अश्लील का वाचक है ।

श्लोकेऽस्मिन् सन्दिग्धम् अप्रतीतं च दोषं निरूपयति -

स्याद् द्वयर्थमिह सन्दिग्धं नद्यां यान्ति पतत्रिणः ।

स्यादप्रतीतं शास्त्रैकगम्यं वीताऽनुमादिवत् ॥ ९ ॥

अन्वयः - इह द्वयर्थं सन्दिग्धं स्याद् (उदाहरणं) यथा पतत्रिणः नद्यां यान्ति । शास्त्रैकगम्यम् अप्रतीतं स्याद् (यथा) वीतानुमादिवत् ।

व्याख्या - इह = काव्ये, द्वयर्थम् = अर्थद्वयस्य वाचकं पदं, सन्दिग्धम् = सन्दिग्धाख्यं दूषणम् । अनेकार्थबोधजनकत्वं सन्दिग्धत्वम् इति यथा पतत्रिणः = पक्षिणः नद्यां = नदीक्षेत्रे वा नद्यां = न स्वर्गे यान्ति = गच्छन्ति ।

शास्त्रैकेगम्यं = शास्त्रविशेषे बोध्यं, तादृशं पदम्, अप्रतीतं = तत् नामकं दूषणं यथा वीतानुमादिवत् = वीत

च अनुमावीतानुमा तद्वत् वीतानुमादिवत् अनुमानप्रमाणप्रसङ्गे वीतानुमानम् इति भेदप्रदर्शनं सांख्यशास्त्रे एव प्रसिद्धं सर्वों कृते अस्य प्रतीतिः कथमपि न भवति तस्मादत्र अप्रतीतत्वम् ।

भावार्थः - यदा द्वयर्थकस्य पदस्य प्रयोगात् अभीष्टार्थविषये द्वैधता भवति तदा सन्दिग्धनामको दोषः । यथा 'नद्यां' अस्य पदस्य सप्तमी एकवचने - नदी तटे नदीक्षेत्रे वा तथा न द्यां स्वर्गे न इति अर्थविषयिकी सन्दिग्धास्ति ।

एकशास्त्रमात्रप्रयुक्तस्य परिभाषापदस्य प्रयोगे सति तस्य अर्थप्रतीतिः न जायते तस्माद् अप्रतीतत्वं दोषो भवति । हिन्दी अर्थ - काव्य में दो या दो से अधिक अर्थ के बोधक शब्दों का प्रयोग होने से संदिग्ध दोष होता है । जैसे 'नद्यां यान्ति पतत्रिणः' इस पद्य के नद्यां पद में नदी शब्द का सप्तमी एकवचन "नदी पर" का तथा न द्यां इस द्वितीयान्त द्यां से स्वर्ग को नहीं जाते हैं । इस प्रकार के अर्थ में सन्दिग्धवाचक के कारण सन्दिग्ध दोष है ।

केवल शास्त्रविशेष के पारिभाषिक शब्द की सभी के लिये सहज प्रतीति नहीं होती । अतः ऐसे शब्द प्रयोग से अप्रतीतत्व दोष होता है । जैसे 'वीमानुमा' शब्द केवल सांख्यशास्त्र में अनुमान प्रमाण भेदों का बोधक है जो सर्वजन बोधाय नहीं है । अतः सभी के लिये सहज प्रतीति नहीं होने के कारण यहाँ अप्रतीत दोष है ।

अथ शिथिलं ग्राम्यं च दोषम् उदाहरणैः निरूपयति -

शिथिलं शयने लिल्ये मच्चित्तं ते शशिश्रियि ।

मस्तपिष्ठकटीलोष्टगल्लादि ग्राम्यमुच्यते ॥१० ॥

अन्वयः- शशिश्रियि ते शयने मच्चित्तं लिल्ये । (शिथिलं) मस्त-पिष्ठ-कटी-लोष्ट-गल्लादि (पदानि) ग्राम्यम् उच्यते ।

व्याख्या- यस्यां पदरचनायां काव्यकर्मज्ञाः शैथिल्यम् अनुभवन्ति तत्रैव शिथिलं नाम दोषः, शिथिलपदानां प्रयोगात् शिथिलनामा दोषः, पदानां शैथिल्यमित्याशयः । शशिश्रियि = शशि सदृशे, ते=तव, शयने= श्वायां पर्यङ्के वा मच्चित्तं= मे मनः, लिल्ये= अलीयत । यद्यपि पदानां शैथिल्यादि निर्णये तु त्रिवण्मेव प्रमाणम् अत्रापि पदानां संग्रथने कविना शैथिल्यं प्रदर्शितम् इति शैथिल्यदोषः ।

ग्राम्यदोषमाह- ग्राम्यपदानां काव्ये प्रयोगः ग्राम्यदोषं प्रकटयति ।

ग्राम्यम् = ग्रामे भव ग्राम्यम् = अशिष्टहृदयचमत्कारजनकत्वं ग्राम्यत्वमिति । मस्तपिष्ठकटीलोष्टगल्लादि = मस्तं पिष्ठं कटी लोष्ठं गल्लः आदिर्यस्य तत् पदं ग्राम्यम् = तन्नामकः दोषः उच्यते ।

भावार्थः- येषां पदानां श्रवणे शैथिल्यम् अनुभूयते तानि पदानि शिथिलानि उच्यन्ते । तादृशां पदानां प्रयोगः शिथिलदोष-कारको भवति । शयने लिल्ये अस्मिन् उदाहरणे पदशैथिल्यम् अस्ति तस्मादत्र शिथिलदोषोऽस्ति । अशिष्टजनमनोरमा: शब्दाः ग्राम्याः उच्यन्ते । मस्त-पिष्ठ इत्यादयः शब्दाः सभ्यजनैः न प्रयुज्यन्ते, तस्मादत्र ग्राम्यदोषः ।

हिन्दी अर्थ - शिथिलत्व दोष - जहाँ पदों की रचना अत्यन्त ढीली-ढाली प्रतीत होती है वहाँ शिथिल दोष होता है । जैसे चन्द्रमा के समान स्वच्छ तेरे पलंग में मेरा मन लीन हो गया । यहाँ पदों की रचना सुनने में अत्यन्त शिथिल प्रतीत होती है । अतः यहाँ शिथिलत्व दोष है ।

ग्राम्यत्व दोष - जहाँ मस्त-मस्ती, पिष्ठ = पिसान्, कटी = कमर, लोष्ठ = ढेला, गल्ल = गाल आदि ग्रामीणों को आनन्द देने वाले शब्दों का प्रयोग किया जाय, वहाँ ग्राम्य दोष हुआ करता है । गाँवों में प्रसिद्ध या ग्रामीणों को आनन्द देने वाले पद ग्राम्य पद कहे जाते हैं ।

कल्पनाजन्यः अन्यः नेयः अर्थः यस्मिन् इति तत् नेयार्थं निरूपयति-

नेयार्थं लक्षणात्यन्तप्रसरादमनोहरम् ।

हिमांशोहरिधिक्कारजागरे यामिकाः कराः ॥११ ॥

अन्वयः- लक्षणात्यन्तप्रसराद् अमनोहरं नेयार्थम् । (यथा) हिमांशोः कराः हार-धिक्कार-जागरे यामिकाः(सन्ति) ।

व्याख्या- लक्षणा अत्यन्तप्रसरात्, लक्षणायाः अत्यन्तं प्रसरः लक्षणात्यन्तप्रसरः तस्मादिति लक्षणात्यन्तप्रसरात्

लक्षणा = मुख्यार्थबाधे अन्यार्थबोधिका द्वितीया शब्दशक्ति: तस्या: लक्षणाया: अत्यन्तम् = अत्यधिकं, प्रसरः = विस्तारः, प्रयोगः लक्षणाया: अत्यधिकविस्ताराद् अमनोहरम् = असुन्दरम्, अरमणीयं नेयार्थम्।
 उदाहरणम् - हिमांशोः = चन्द्रस्य, करा: = किरणा: हारधिककारजागरे = हरेण = कामिनी मुक्ताहरेण यो धिक्कारः = तिरस्कारः तेन चन्द्रस्य, जागरः = जागरणं तस्मिन् हारधिककार जागरे, यामिका: = प्रहरिणः सन्ति।
भावार्थः- लक्षणाया: अस्वाभाविकप्रयोगाद् यत्र अर्थसौन्दर्यं विनश्यति तत्र नेयार्थनामकः काव्यदोषः। रात्रौ चन्द्रः किमर्थं जागर्ति? इति अपेक्षया अस्वाभाविकः कल्पितश्च अर्थोऽयं यत् कामिनीमुक्ताहारः चन्द्र किरणापेक्षया अधिको मनोहरः। अतः तेन तिरस्कृता एव चन्द्रकिरणा: जागरणं कुर्वन्ति - इति लक्षणाजन्यकल्पनाया: अप्राकृतो विस्तारः। हिन्दी अर्थ - जहाँ लक्षणा के अस्वाभाविक विस्तार द्वारा अर्थ की कल्पना की जाये वहाँ नेयार्थ नामक दोष होता है। यहाँ चन्द्रमा के रात्रिजागरण के कारण कामिनी मुक्ताहार के सौन्दर्य से चन्द्रमा का तिरस्कृत होना है। अतः यह अस्वाभाविक लाक्षणिक अर्थ कल्पना के कारण नेयार्थदोष है।

अथ किलष्टनामकं दोषं निरूपयति-

किलष्टमर्थो यदीयोऽर्थश्रेणिनिःश्रेणिमृच्छति ।

हरिप्रियापितृवधूप्रवाह-प्रतिमं वचः ॥ १२ ॥

अन्वयः- यदीयः अर्थः अर्थश्रेणिनिः श्रेणिमृच्छति तत् किलष्टम्। (उदाहरणम् यथा) हरिप्रिया- पितृवधूप्रवाहप्रतिमं (ते) वचः (अस्ति)।

व्याख्या- यदीयः= यत् सम्बन्धी, अर्थः = वाच्यार्थः, अर्थश्रेणिः निःश्रेणिम् = अर्थानां श्रेणिः इति अर्थश्रेणिः अर्थश्रेण्या: निःश्रेणिः इति अर्थश्रेणिनिः श्रेणिः ताम् अर्थश्रेणिनिः श्रेणिम् = अविच्छिन्नसोपानपंक्तिवदर्थपरम्पराम्, ऋच्छति = गच्छति, प्राप्नोति वा, तत् किलष्टं = किलष्टनामा दोषः भवति। उदाहरति - हरे: प्रिया हरिप्रिया। हरिप्रियाया: पिता हरिप्रियापिता हरिप्रियापितुः वध्या: प्रवाहः हरिप्रियापितृवधूप्रवाहः, हरिप्रियापितृवधूप्रवाहेण प्रतिमम् इति हरिप्रियापितृवधूप्रवाहप्रतिमं हरिः = विष्णु, विष्णुप्रिया = लक्ष्मीः, लक्ष्मीपिता = समुद्रः, समुद्रवधूः = गङ्गा गङ्गायाः प्रवाहप्रतिमं = गङ्गाजलधारासदुशां ते वचः = तव वाणी, अस्याशयः तववचनं गङ्गाजलधारावदस्ति।

भावार्थः- यत्र अत्यल्पम् अर्थं प्रकटयितुम् अनेकशब्दानां शृंखलाबन्धनं क्रियते, तत्र किलष्टनामकः काव्यदोषः भवति। उदाहरणोऽस्मिन् - 'गङ्गाजलवत्' इति अर्थं प्रकटयितुं शृंखलाबद्धा अर्थपरम्परा नियोजिता। यथा हरिप्रिया पितृवधूप्रवाहः इति परं तात्पर्योऽस्ति। गङ्गाप्रवाहः इति।

हिन्दी अर्थ - जहाँ छोटे से तात्पर्य के लिये ऐसे दीर्घ समस्त पद का प्रयोग किया जाये जिसमें शृंखला कढ़ियों की तरह एकशब्द का दूसरे शब्द से, दूसरे का तीसरे से लम्बे क्रम तक परस्पर अर्थ सम्बद्ध परम्परा का अन्त में एक या दो शब्द का तात्पर्य हो वहाँ किलष्टनामक दोष होता है। जैसे हरिप्रिया - में सुर्दीर्घ अर्थपरम्परा का अन्तिम अर्थ 'गङ्गाप्रवाह' है।

अथ अविमृष्ट- विधेयांश दोषं निरूपयति -

अविमृष्ट-विधेयांशः समासपिहते विधौ।

विशन्ति विशिखप्रायाः कटाक्षाः कामिनां हृदि ॥ १३ ॥

अन्वयः- विधौ समासपिहते (सति) अविमृष्ट-विधेयांशः। यथा विशिखप्रायाः कटाक्षाः कामिनां हृदि विशन्ति।

व्याख्या- विधौ = विधेयपदे, समासपिहते = समासेन समावृत्ते (सति) अविमृष्टविधेयांशः - न विमृष्टः इति अविमृष्टः = विर्मशरहितः अविचारितः वा अविमृष्टः विधेयांशः यस्मिन् सः अविमृष्टविधेयाशः = एतत्रामको दोषः। उदाहरति - विशिखप्रायाः = बाणतुल्याः कटाक्षाः = नारीणां वक्रदृष्टयः, कामिनां = कामुकानां, मदनातुराणां, हृदि = हृदये, विशन्ति = प्रविशन्ति।

भावार्थः- वाक्यस्य विधेयांशभागस्य समासमध्ये नियोजनात् अविमृष्टविधेयांशनामा दोषः सञ्चायते। अत्र विशिखवत्

प्रविशन्ति इत्यर्थं अपेक्षितः । अत्र विशिखपदं वाक्ये विधेयभूतं प्रयुक्तं किन्तु प्रायः शब्देन सह समासकारणात् तस्य प्राधान्यं गुणीभूतम् । तस्मादत्र अविमृष्टविधेयांशदोषः ।

विशेषः - वाक्यस्य भागद्वयम् - उद्देश्यः विधेयश्च । यस्य विषये कथ्यते स उद्देश्यः तथा च उद्देश्यविषये यदुच्यते सः विधेयः । विधेयभागस्य समासयुक्ते सति तस्य वैशिष्ट्यं गौणत्वं प्राप्नोति । अत्रापि विशिखप्रायाः इति समासेन अविमृष्टविधेयांश दोषः ।

हिन्दी अर्थ - जहाँ वाक्य का विधेय भाग सामासिक नियोजन के कारण स्वतन्त्र नहीं रहे वहाँ अविमृष्टविधेयांश दोष होता है । यहाँ बाण की तरह प्रवेश करना विधेयांश है जिसका प्रायः शब्द के साथ समास हो जाने के कारण कथनीय तात्पर्य गौण हो गया ।

अथ विरुद्धमतिकृत् नामकम् अन्यसङ्गताख्यं च काव्यदोषं निरूपयति -

अपराधीन इत्यादि विरुद्धमतिकृतमतम् ।

अन्यसङ्गतमुत्तुङ्गहारशोभिपयोधरौ ॥ १४ ॥

अन्वयः - अपराधीन इत्यादि विरुद्धमतिकृत् मतम् । उत्तुङ्गहारशोभिपयोधरौ (इति) अन्यसङ्गतं (मतम्) ।

व्याख्या - एकस्मिन्नेव पदे परस्परविरुद्धस्य अर्थद्वयस्य प्रतीतिः नाम विरुद्धमतिकृत् दोषः इत्याशयः । यथा अपराधीन इत्यादि परस्य अधीनः पराधीनः न परस्य अधीनः इति अपराधीनः स्वतन्त्र अपरस्य अधीनः अपराधीनः परतन्त्रः इति अत्र अपराधीन शब्दस्य उभौ अपि अर्थो स्वतन्त्रः परतन्त्रश्च परस्पर - विरुद्धौ स्तः ।

अन्यसङ्गतम् - अन्येन सङ्गतम् इति अन्यसङ्गतं, पदस्य अन्वयः येन सह अपेक्षितः तद् विहाय अन्येन सह सङ्गतत्वम् इत्याशयः । “उत्तुङ्गहरिशोभिपयोधरौ” उदाहरणेऽस्मिन् उत्तुङ्ग पदस्य अन्वयः पयोधरेण सह विवक्षितः परन्तु इह हारपदेन सह प्रतीयते ।

भावार्थः - एकस्मिन् एव पदे विरुद्धार्थानां प्रतीतिः यथा अपराधीनः न पराधीनः - स्वतन्त्रः तथा अपरस्य अधीनः परतन्त्रः इत्थम् एकस्य एव शब्दस्य विरुद्धार्थां स्तः ।

अन्यसङ्गते दोषे नाम्ना एव शब्दः अन्येन सह अन्वितः प्रतीयते यथा उत्तुङ्गशब्दः पयोधरयोः विशेषणं परमत्र हारशब्देन सह अन्वितः ।

हिन्दी अर्थ - विरुद्धमतिकृत् दोष - वक्ता की इच्छा के विरुद्ध बुद्धि उत्पन्न करने वाले को विरुद्धमतिकृत् दोष कहते हैं । जैसे वह दूसरे के अधीन नहीं है इस अर्थ की प्रतीति के लिए प्रयुक्त अपराधीन से अपर (अन्य) के अधीन इस विरुद्ध अर्थ की प्रतीति होती है जो वक्ता की इच्छा के विरुद्ध है । अतः यहाँ उक्त दोष है ।

अन्यसङ्गत दोष - इसी प्रकार जहाँ अभिप्रेत पद का किसी अन्य पद के साथ सम्बन्ध ज्ञान हो वहाँ अन्यसङ्गत दोष होता है । जैसे ‘उत्तुङ्गहारशोभिपयोधरौ’ उस कामिनी के हार से शोभित उत्त्रत पयोधर है । यहाँ उत्तुङ्गपद का पयोधरपद के साथ सम्बन्ध कवि को अभिप्रेत है, किन्तु समास में उत्तुङ्गपद तथा पयोधरपद के बीच में हारशोभिपद रखने से उत्तुङ्गपद का हार के साथ सम्बन्ध हो जाता है । अतः यह अन्यसङ्गत का उदाहरण है । समास करने से असली ज्ञान में सन्देह का हो जाना ही दोषत्व के प्रति कारण है । यहाँ लक्षण की परिभाषा नहीं दी गयी है, किन्तु केवल उदाहरण से दोष का लक्षण निकाला गया है ।

अथ पदगतान् विंशतिदोषान् उक्तवा वाक्यदोषान् निरूपयति - प्रथमं प्रतिकूलाक्षरं दोषं प्रतिपादयति-
रसाद्यनुचिते वर्णं प्रतिकूलाक्षरं विदुः ।

न मामङ्गद! जानासि रावणं रणदारुणम् ॥ १५ ॥

अन्वयः - वर्णे रसाद्यनुचिते (सति) प्रतिकूलाक्षरं विदुः । (यथा) अङ्गद! रणदारुणं रावणं मां न जानासि ।

व्याख्या - प्रतिकूलानि अक्षराणि यस्मिन् तत् प्रतिकूलाक्षरम् । वर्णः = अक्षरः; रसाद्यनुचिते = रसभावानुकूलानां

वर्णानां प्रयोगाभावे, प्रतिकूलाक्षरं = प्रतिकूलाख्यं दूषणं विदुः = जानन्ति । उदाहरणम् - हे अङ्गद! = बालिपुत्र!, रणे = संग्रामे, दारुणं = भयङ्करं, मां रावणं = दशानन्, न जानासि = नावगच्छसि ।

भावार्थः - कस्मिन् रसे के वर्णः उचिताः? इत्यपेक्षायां शृङ्गारे करुणे च कोमलवर्णाः उचिताः। वीर-बीभत्स-रौद्रेषु च कठोरवर्णाः प्रयोक्तव्याः। अत्र “न मां” उदाहरणेऽस्मिन् वीररसप्रसङ्गः। अत एव कठोरवर्णाः प्रयोक्तव्याः। परम् अत्र वीररसप्रतिकूलानां वर्णानां प्रयोगाद् अत्र प्रतिकूलाक्षरनामकः काव्यदोषः विद्यते ।

हिन्दी अर्थ - कविता में अक्षर हमेशा रस के अनुकूल रखे जाते हैं, जिनसे उस रस की पुष्टि होती है। यदि भिन्न रस के पोषक अक्षर रखे जाते हैं तो प्रतिपाद्य रस की पुष्टि में बाधा पहुँचाने से दोष होता है। शृङ्गार रस में कोमल, मधुर एवं प्रसाद गुण वाले वर्ण होने चाहिए और वीर रस में ओजस्वी, विकट, संयुक्त एवं कर्कश वर्णों का होना जरूरी है। इसके विपरीत यदि शृङ्गार में मधुर एवं कोमल अक्षर न हों, ओजस्वी एवं कर्कश अक्षर हों तथा वीर रस में विकट वर्ण न हों अपितु कोमल, मधुर वर्ण हो तो प्रतिकूलाक्षर दोष होता है। जैसे - हे अङ्गद! तू रण में भयङ्कर मुझ रावण को नहीं जानता है। अतः तुम इस प्रकार बक रहे हो। यहाँ वीर रस के वर्णन में उसके अनुकूल ओजस्वी वर्ण नहीं हैं, किन्तु शृङ्गाररस के समुचित कोमलवर्णों का विन्यास किया गया है। अतः यहाँ प्रतिकूलाक्षर दोष है ॥

उपहत विसर्गः, लुप्तविसर्गः, कुसन्धिः, विसन्धिः च एतेषां चतुर्णां दोषाणां प्रतिपादनं श्लोकेऽस्मिन् करोति-

यस्मिनुपहतो लुप्तो विसर्ग इह तत्त्वा ।

कुसन्धिः पटवागच्छ विसन्धिर्नृपती इमौ ॥ १६ ॥

अन्वयः - यस्मिन् विसर्गः उपहतः इह यस्मिन् विसर्गः लुप्तः तत् तथा कुसन्धिः (यथा) पटवागच्छ । विसन्धिः (यथा) नृपती इमौ ।

व्याख्या - यस्मिन् = वाक्ये काव्ये वा, विसर्गः = विसर्जनीयः, उपहतः = उत्तं प्राप्तः, लुप्तः = लोपं प्राप्तः, इह दोषकथने, तथा = तेनैव प्रकारेण, तत् = तत् नामकं दूषणं भवति । कुसन्धिः = सन्धिवैरूप्यम् । यथा - पटवागच्छ = हे पटो! = दक्ष! त्वमत्र आगच्छते पदे सन्धौ अश्लीलतास्ति । विसन्धिः = सन्ध्यभावः, नृपती इमौ, इत्यत्र सन्धि न कृतः ।

भावार्थः - यत्र विसर्गस्य उत्तादिकं तत्र उपहतविसर्गनामदोषः यत्र च विसर्गस्य लोपः तत्र लुप्तविसर्गनामको दोषः। अत्र ‘उपहतो लुप्तो’ उपहतविसर्गस्योदाहरणं तथा विसर्ग इह तत्त्वा इति लुप्तविसर्गस्योदाहरणम् ।

कुसन्धिः = कुत्सितः सन्धिः, यस्मिन् सन्धौ कृते पदस्वरूपमेव परिवर्तितमेव प्रतीयते यथा पटो-आगच्छ पटवागच्छ, इति विसन्धिः = सन्धे: अभावः यथा नृपती इमौ एवं पौनः पुन्येन कृतः प्रयोगः दोषरूप एव ।

हिन्दी अर्थ - जहाँ विसर्ग को उकार होकर ओकार हो जाय अथवा विसर्ग का लोप हो जाय तो वहाँ उपहत विसर्ग दोष होता है। अर्थात् जहाँ विसर्ग को ओकार हो जाता है, वहाँ उपहत-विसर्ग और जहाँ विसर्ग का लोप हो जावे वहाँ लुप्त-विसर्ग दोष हो जाता है। जैसे श्लोक के प्रथम चरण में विसर्ग को ओकार हो गया - उपहतो लुप्तो विसर्गः है। द्वितीय चरण में ‘विसर्ग इह तत्त्वा’ में विसर्ग का लोप हो गया है ।

इसी प्रकार कुसन्धिं और विसन्धिं दो दोष हैं। यहाँ सन्धिद्वारा और क्लिष्टता होने वहाँ कुसन्धिं दोष होता है। जैसे ‘हे पटो! आगच्छ’ इस अश्लीलता वाक्य में पटवागच्छ ऐसी सन्धि करने पर अश्लीलता और क्लिष्टता दोष आ गया है। अतः यह कुसन्धिं का उदाहरण है। जहाँ सन्धि न की गयी हो वह विसन्धिं का उदाहरण है। जैसे ‘नृपती इमौ’ यहाँ प्रकृतिभाव होकर सन्धि नहीं हुई है। अतः विसन्धिं है ।

अथ हतवृत्तम् इति छन्दो दोषं निरूपयति -

हतवृत्तमनुकूलोऽपि छन्दोदोषश्वकास्ति चेत् ।

विशाललोचने पश्याम्बरं तारातरङ्गितम् ॥ १७ ॥

अन्वयः - अनुकृतः अपि चेत् छन्दोदोषः चकास्ति (तदा) हतवृत्तम्। (यथा) विशाललोचने तारातरङ्गितम् अम्बरं पश्य।

व्याख्या - अनुकृतः अपि = छन्दोलक्षणमनुसरति, लक्षणत्रुटिः नास्ति, तथापि चेत् = यदि छन्दोदोषः = वृत्तदोषः, श्रवणदोषः चकास्ति = भासते, तदा हतवृत्तं = हतं = दूषितं, विकृतं वा वृत्तं = छन्दः, तत् हतवृत्तं दूषणं भवति। विशाललोचने अस्मिन् पद्ये अनुष्टुप् लक्षणं तु सुसङ्गतं तथापि पश्याम्बरम् इत्यत्र यति भङ्गवशात् श्रवणे व्यवधानं प्रतीयते तस्माद् लक्षणानुसरणेऽपि अश्रव्यमस्ति।

भावार्थः - यस्यां पद्यपंक्तौ छन्दोलक्षणं सम्यगस्ति परं यतिभङ्गवशात् श्रवणे व्यवधानम् उद्वेजनं प्रतीयते, तदा हतवृत्तनामा दोषः भवति। उदाहरणेऽस्मिन् अनुष्टुप्लक्षणमनुसृत्य गणनास्ति परम् अष्टमे वर्णे पश्याम्बरम् इत्यत्र यतिविरामं कर्तुं न शक्यते। तस्मादत्र हतवृत्तनामकः दोषः।

हिन्दी अर्थ - जिस पद्य में छन्द के लक्षणानुसार मात्रा संख्या आदि हो परन्तु अश्रव्यता के कारण दोष प्रतीत होता हो वहाँ हतवृत्त नामक दोष होता है। प्रस्तुत उदाहरण “विशाललोचने” में तृतीय चरण के आठवें वर्ण पर यतिगत विराम करने में बाधा उत्पन्न होती है अतः यहाँ हतवृत्त दोष है।

न्यूनम् अधिकं च दोषं प्रतिपादयति -

न्यूनं त्वत्खड्गसम्भूतयशः पुष्टं नभस्तटम्।

अधिकं भवतः शत्रून् दशत्यसिलताफणी ॥ १८ ॥

अन्वयः - न्यूनं (यथा) त्वत्खड्ग-सम्भूतयशः पुष्टं नभस्तटम्। अधिकम् (यथा) असिलताफणी भवतः शत्रून् दशति।

व्याख्या - वर्णनीये विषये अपेक्षितपदस्य अभावः न्यूनता कथ्यते इयमेव न्यूनता न्यूनदोषः भवति। यथा कस्यचित् नृपस्य प्रशंसायां कवे: कथनं यद् राजन्! त्वत् खड्गः = तब असिः, तेन सम्भूतः यशः = कीर्तिरेव, पुष्टं = कुसुमं, यस्य तत् त्वत्खड्गसम्भूतयशः पुष्टं, नभस्तटं = आकाशप्रान्तम् अस्ति तब कीर्तिः आकाशपर्यन्तं व्यासास्ति। अत्र रूपकालङ्घरेण नभो रूपं तटं, यशोरूपाणि पुष्टाणि, परमत्र खड्गरूपा लता न कथिता। इत्थम् अपेक्षितमपि लतापदं न प्रयुक्तं तस्माद् न्यूननामा काव्यदोषः।

एतद्विपरीतं यत्र वर्णनीये विषये अनपेक्षितस्य पदस्य प्रयोगः यदि क्रियते तद् आधिक्यम् उच्यते। यथा - अत्रापि कस्यचित् नृपस्य खड्गस्य प्रभावः वर्णितः। हे राजन्! भवतः = तब, असिलता = खड्गवल्ली, सैव फणी = सर्पः, भवतः = तब, शत्रून् = रिपून्, दशति = दशनं करोति। अत्र असिलता इत्येव वक्तुम् उचितम्, असिलता पदेऽस्मिन् लतापदम् अनपेक्षितं तस्मादधिकपदत्वदोषः।

भावार्थः - वर्णनीये विषये अपेक्षितस्य पदस्य अभावः न्यूनपदत्वदोषः। यथा “त्वत्खड्ग” इत्यत्र लता पदमपेक्षितम्। एतद्विपरीतं यत्र वर्णनीये विषये अनपेक्षितस्य पदस्य प्रयोगः क्रियते यथा “असिलताफणी” इत्यत्र लतापदं अनपेक्षितं तस्माद् अधिकपदत्वदोषः।

हिन्दी अर्थ - न्यूनपदत्वदोष - न्यून नामक दोष वहाँ होता है जहाँ अपेक्षित पद न कहा जाय। जैसे - आपके खड्ग में उत्पन्न कीर्तिरूपी पुष्ट से आकाश व्याप्त है। यहाँ यश में पुष्ट का आरोप तो किया किन्तु खड्ग में लता का आरोप नहीं किया, यह न्यूनता है। यहाँ जब यश को पुष्ट बताया गया तब खड्ग को लता बनाना अभीष्ट था। इस रूपक के अभाव से यहाँ न्यूनत्व दोष है।

अधिकपदत्वदोष - अधिक दोष वहाँ होता है जहाँ अनपेक्षित पद कहा गया हो। जैसे - खड्ग लता रूपी सर्प आपके शत्रुओं को काटता है। यहाँ खड्ग में सर्प का आरोप करना उचित है, किन्तु कवि ने पहले उसमें अनपेक्षित लता का आरोप कर अनन्तर उसमें सर्प का आरोप किया। यहाँ खड्ग में लता का आरोप सर्वथा अप्रासङ्गिक है। अतः यहाँ अधिक दोष है।

कथितं विकृतं च दोषं निरूपयति -

कथितं पुनरुक्ता वाक् श्यामाब्जश्यामलोचना ।

विकृतं दूरविकृतैरेयरुः कुञ्जराः पुरम् ॥ १९ ॥

अन्वयः - पुनरुक्ता वाक् - कथितं यथा श्यामाब्जश्यामलोचना । दूरविकृतैः (पदैः) विकृतम् । (यथा) कुञ्जरा: पुरम् ऐयरुः ।

व्याख्या - पुनः उक्ता इति पुनरुक्ता = भूयो भाषिता वाक् = वाणी, कथितं = कथितनामधेयं दूषणम् उदाहरणम् = श्यामाब्जलोचना = नीलकमलनी तुल्यलोचना अत्र श्यामपदस्य पुनः कथनम् तस्माद् पुनरुक्त्वादत्र कथितनामा काव्यदोषः ।

विकृतदोषमाह - दूरविकृतैः = अत्यधिकधातुप्रत्ययादि विनिष्ठत्रैः पदैः विकृतं = विकृताख्यं दूषणं भवति । उदाहरणं - कुञ्जरा: = गजाः, पुरं = नगरम्, ऐयरुः = प्रासाः, आगताः । अत्र 'ऐयरु' पदम् अनेकप्रत्ययादि निष्पत्रमिति विकृतत्वम् । अत्र महद् व्याकरणात्मकविवरणम् अपेक्षते, तच्च - ऋ धातो लुडि झि प्रत्यये, आडागमे श्लौ द्वित्वे ऋकारस्य अत्वे, अभ्यासस्य इत्वे इयडि झः जुसादेशे, गुणे आटौ वृद्धौ रुत्वे विसर्गे च ऐयरुः इति पदं सिद्ध्यति ।

भावार्थः - **कथितदोषः** - कथितस्य पदस्य पुनः कथनेन अयं दोषः । "श्यामाब्ज श्यामलोचना" उदाहरणेऽस्मिन् श्या�मशब्दः पुनः कथितः ।

विकृतदोषः - यस्य पदस्य व्युत्पत्तिप्रक्रियायाम् अतिविस्तृतं व्याकरणविश्लेषणं भवति स विकृतदोषः यथा ऐयरुः समागताः पदस्य निष्ठति विवरणं सुदीर्घमस्ति ।

हिन्दी अर्थः - **कथित दोष** - कथित दोष उसे कहते हैं जहाँ शब्द की आवृत्ति (पुनरुक्ति) की गयी हो । जैसे - श्यामाब्जश्यामलोचना नीलकमल के समान नील नेत्रवाली नायिका । यहाँ नीलार्थक श्याम शब्द उसी अर्थ में दो बार आया है, अतः यहाँ कथित दोष है ।

विकृत दोष - विकृत दोष उसे कहते हैं, जहाँ व्याकरण के अनेक सूत्रों द्वारा बने हुए शब्द का प्रयोग किया जाय । जैसे - ऐयरुः । यह जुहोत्यादि गण के गत्यर्थक ऋ धातु के लुड़ लकार में प्रथम पुरुष के बहुवचन का रूप है । जहाँ अर्थ ज्ञान में विलम्ब होना दूषणता का कारण है ।

अथ पतत्प्रकर्षदोषं प्रतिपादयति -

पतत्प्रकर्षहीनाऽनुप्रासादित्वे यथोत्तरम् ।

गम्भीरारम्भदम्भोलिपाणिरेष समागतः ॥ २० ॥

अन्वयः - यथोत्तरं हीनानुप्रासादित्वे पतत्प्रकर्षम् । (यथा) गम्भीरारम्भ दम्भोलिः पाणिः एषः समागतः ।

व्याख्या - यथोत्तरम् = उत्तरोत्तरम्, हीनाः = रहिताः, अनुप्रासादयः = अनुप्रासालङ्कारप्रभृतयः, यस्मिन् तत् हीनानुप्रासादि तस्य भावस्तत्वं तस्मिन् हीनानुप्रासादित्वे, पतत्प्रकर्ष - पतन् = हसन्, प्रकर्षः = रचनातिशयो यस्मिन् तद् वाक्यं पतत्प्रकर्ष तत्रामको दोषो भवति । उदाहरणम् - एषः = पुरो वर्तमानः, गम्भीरारम्भदम्भोलिपाणिः = गम्भीरः = धीरः, आरम्भः = उपक्रमः यस्य सः गम्भीरारम्भः दम्भोलि = वज्रं पाणौ यस्य दम्भोलिपाणिः, गम्भीरारम्भश्वासौ दम्भोलिपाणिश्चेति गम्भीरारम्भदम्भोलिपाणिः = गम्भीरारम्भकरवज्रहस्तः पुरन्दरः समागतः = उपस्थितः ।

भावार्थः - यत्र प्रारम्भे तु अनुप्रासस्य यमकस्य वा प्रकर्षः प्रदर्शयते परम् अनन्तरम् उत्तरोत्तरं च अपकर्षः तत्र पतत्प्रकर्षनामकः काव्यदोषः भवति । "गम्भीरारम्भ" उदाहरणेऽस्मिन् आरम्भे तु मकारभकारयोः अनुप्रासः उत्कर्षेण दृश्यते परम् अनन्तरं तस्य अभावः दृश्यते । तस्मादत्र पतत्प्रकर्षनामा काव्यदोषः वर्तते ।

हिन्दी अर्थः - "उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्कारीतयः" के अनुसार कविता के प्रारम्भ में तो अनुप्रासादि अलङ्कारों का

उत्कर्ष हो जो उत्तरोत्तर गिरता जाय। जैसे “गम्भीरारम्भः” के तृतीय चरण में म्भ का चमत्कारी प्रभाव था परन्तु चतुर्थ चरण में उसका सर्वथा अभाव हो गया। अतः यहाँ पतत्प्रकर्ष दोष है।

अथ समाप्तपुनरात्मं दोषं प्रतिपादयति -

**समाप्तपुनरात्मं स्यादेष पीयूषभाजनम्।
नेत्रानन्दी तुषारांशुरुदेत्यम्बुधिबान्धवः ॥ २१ ॥**

अन्वयः - पीयूषभाजनं नेत्रानन्दी एष तुषारांशुः; अम्बुधिबान्धवः उदेति (इति) समाप्तपुनरात्मं स्यात्।

व्याख्या - समाप्तं च पुनरात्मं च इति समाप्तपुनरात्मम् = अवशेषितगृहीतं, तत् पुनर्गृहीतम् इत्यर्थः। वाक्यं परिसमाप्य पुनः अन्यपदयोजनं समाप्तपुनरात्मम् = अमृतपात्रं, नेत्रानन्दी = नयनानन्दकरः, एषः = अयं, तुषारांशुः = शीतलकिरणः, चन्द्रमा, अम्बुधिबान्धवः = समुद्रबन्धुः, उदेति = उदयं प्राप्नोति। अत्र “उदेति” क्रियानन्तरं अम्बुधिबान्धव इति पुनरनुसन्धानादत्र समाप्तपुनरात्मं नामकं दोषः वर्तते।

भावार्थः - वाक्यार्थस्य क्रियापदेन समाप्तिं कृत्वा पुनः अन्यपदस्य योजनात् समाप्तपुनरात्मनामको दोषः।

अत्र ‘पीयूषभाजनम्’ नेत्रानन्दी तुषारांशुः उदेति इति वाक्यं समाप्तं परम् अग्रे अम्बुधिबान्धवः इति विशेषण-पदं प्रयुक्तम्। अत एव अत्र समाप्तपुनरात्मं नामकदोषः।

हिन्दी अर्थ - जहाँ विशेष्य वाचक पद की क्रिया में अन्वय हो जाने पर आकांक्षा समाप्त हो गई हो, किन्तु इसी वाक्य में पुनः कुछ और जोड़ दिया जाय वहाँ समाप्तपुनरात्म दोष होता है। जैसे - अमृतपात्र, नयनसुखकारी, शीतलकिरणों वाला चन्द्रमा उदित हो रहा है, इस वाक्य में पुनः समुद्रबन्धु जोड़ने से यह दोष हुआ है।

अथ अर्धान्तरपदापेक्षिदोषं निरूपयति -

**अर्थान्तरपदापेक्षि क्रीडानृत्येषु सस्मितम्।
मोघारम्भं स्तुमः शाम्भुमर्धरम्भोरुविग्रहम् ॥ २२ ॥**

अन्वयः - अर्थान्तरपदापेक्षि क्रीडानृत्येषु मोघारम्भं सस्मितम्, अर्थरम्भोरु-विग्रहं शाम्भुं स्तुमः (वयम्)।

व्याख्या - अर्थान्तरपदापेक्षि - श्लोकस्य अर्धभागः श्लोकार्थं ततश्च पूर्वार्धम् उत्तरार्धं च। पूर्वार्द्धं प्रति उत्तरार्धम् अर्थान्तरम् एष च उत्तरार्धं प्रति पूर्वार्द्धं अर्थान्तरपदम् अर्थान्तरपदम् अपेक्षते इति तत् - अर्थान्तरपदापेक्षि।

यत्र श्लोके पूर्वार्धस्य सुसंगतये अन्वयबोधाय वा उत्तरार्धपदानाम् अपेक्षा तथा उत्तरार्धस्य बोधाय पूर्वार्द्धपदानां अपेक्षाभवति तत्र अर्थान्तरपदापेक्षि नामको दोषः।

उदाहरणम् - अन्यत् अर्धमर्धान्तरं पार्वतीरूपं तत्र यत् पदं = चरणं, तदपेक्षन्ते इति अर्थान्तरपदापेक्षणी तानि च क्रीडा नृत्यानि चेति अर्थान्तरपदापेक्षिक्रीडानृत्यानि तेषु मोघारम्भं मोघः निष्फलः, आरम्भः = उपक्रमो यस्य स तं मोघारम्भं = निष्फलप्रयासं अतः सस्मितं = मन्दहास्ययुतम्, अर्थरम्भोरुविग्रहम् = अर्थनारीश्वरं, शाम्भुं = शिवं स्तुमः = प्रणमामः।

भावार्थः - यत्र पूर्वार्धस्य तात्पर्यं ज्ञातुम् उत्तरार्धस्य पदस्य अपेक्षा भवति तथा च उत्तरार्धस्य तात्पर्यं ज्ञातुं पूर्वार्धस्य पदस्य अपेक्षा भवति तत्र दोषेऽयं भवति। अत्र पूर्वार्धस्य अर्थान्तरपदापेक्षिपदस्य तात्पर्यज्ञानाय उत्तरार्धस्य अर्थरम्भोरुविग्रहम् इति पदस्य अपेक्षास्ति। एवमेव सस्मितम् इत्यस्य सुसंगतये मोघारम्भं इति पदस्य अपेक्षा वर्तते।

हिन्दी अर्थ - अर्थान्तरपदापेक्षि उसको कहते हैं, जहाँ कविता में पूर्वार्ध का भाग अपने उत्तरार्द्ध के पदों की तथा उत्तरार्द्ध का भाग अपने पूर्वार्द्ध के पदों की अपेक्षा रखता हो। जैसे - उक्त श्रोक में ही अर्थान्तरपदापेक्षि पूर्वार्द्धपद अपने उत्तरार्धगत अर्थरम्भोरुविग्रह की अपेक्षा करता है। इसी प्रकार पूर्वार्धभाग का सस्मित पद भी उत्तरभागस्थ

मोघारम्भ के बिना असम्बद्ध सा मालूम पड़ता है। इसलिए उक्त दोष है।

अभवन्मतयोगं दोषं निरूपयति -

अभवन्मतयोगः स्यात्र चेदधिमतोऽन्वयः।

येन बद्धोऽम्बुधिर्यस्य रामस्यानुचरा वयम्॥ २३॥

अन्वयः - अभिमतः अन्वयः चेत् न (तदा) अभवन्मतयोगः स्यात्। (यथा) येन अम्बुधिः बद्धः, यस्य रामस्य वयम् अनुचराः।

व्याख्या - अभिमतः = अभीष्टः, समुचितः विवक्षितः वा, अन्वयः = पदानां परस्परयोगः, चेत् = यदि, न = न भवेत्, तर्हि = अभवन्मतयोगः दोषः।

उदाहरण - येन = रामेण, अम्बुधिः = समुद्रः, बद्धः = सेतुबन्धनद्वारा नियन्त्रितः, यस्य = रामस्य, वयं = सर्वे वानराः, अनुचराः = सेवकाः स्मः।

भावार्थः - यत्र समुचितः पदसम्बन्धः न भवति तत्र अभवन्मतयोगनामकः दोषः जायते।

अत्र येन रामेण समुद्रः नियन्त्रितः वयं तस्य अनुचराः स्मः। इति अभिमतम् अस्ति। श्लोकेऽस्मिन् यस्य पदम् अभिमतं नास्ति।

हिन्दी अर्थ - जहाँ पदों का योग समुचित नहीं हो, जैसे - जिस राम ने समुद्र तट पर सेतुबन्धन किया और जिस राम के हम अनुचर हैं। यहाँ पूर्व वाक्य के यत् पद के साथ उत्तरवाक्य का यत् (यस्य) पद अभीष्ट नहीं है यहाँ आकांक्षा निवृत्ति हेतु तस्य का प्रयोग समुचित था।

अथ अस्थानस्थसमास - दोषं निरूपयति -

द्विषां सम्पदमाच्छिद्य यः शत्रून् समपूरयत्।

अस्थानस्थसमासं न विद्वज्जनमनोरमम्॥ २४॥

अन्वयः - अस्थानस्थसमासं विद्वज्जनमनोरमं न भवति। (यथा) यः द्विषां सम्पदम् आच्छिद्य शत्रून् समपूरयत्।

व्याख्या - अस्थाने = अयोग्ये स्थाने तिष्ठति इति अस्थानस्थः, अस्थानस्थः समासो यस्मिन् तत् अस्थानस्थसमासं = तत्नामकदूषणम्। उदाहरण - यः = राजा, द्विषां = शत्रूणां, सम्पदम् = श्रियम्, आच्छिद्य = बलादपहत्य, शत्रून् = रिपून्, समपूरयत् = समृद्धम्, अकरोत्, तत् न विद्वज्जनमनोरमम् = सुधीसमाजरचिकरं न वर्तते।

भावार्थः - वीररसप्रसङ्गे दीर्घसमासप्रयोगः शोभते, परमत्र तस्मिन् प्रसङ्गे तु न कृतः अपितु विद्वज्जनमनोरमम्। अत्र समासस्य अपेक्षा नास्ति तथापि समासः विहितः।

विशेषः - काव्यशास्त्रे वीरबीभत्सरौद्रेषु रसेषु सामासिकपदप्रयोगः अपेक्षितः। परमत्र न कृतः तेनहेतुना “द्विषां सम्पदम्” पद्येऽस्मिन् अयं दोषः।

हिन्दी अर्थ - जहाँ प्रसङ्गानुकूल दीर्घसमास की आवश्यकता हो वहाँ प्रयोग न करना तथा आवश्यकता नहीं हो वहाँ समास प्रयोग करना अस्थानस्थसमास दोष है।

यहाँ वीररसोचित वर्णन में समास अपेक्षित था जो नहीं किया गया तथा सामान्य वर्णन में सामासिकपद का प्रयोग किया गया है।

अथ श्लोकद्वयेन संकीर्णनामकं दोषं निरूपयति -

पिथः पृथग्वाक्यपदैः संकीर्ण यत्तदेव तत्।

वक्त्रेण भ्राजते रात्रिः कान्ता चन्द्रेण राजते॥ २५॥

ब्रह्माण्डं त्वद्यशः पूर-गर्भितं भूमिभूषणं।

आकर्णय पयः पूर्णसुवर्णकलाशायते॥ २६॥

अन्वयः – पृथग्वाक्यपदैः मिथः यत् सङ्कीर्ण तद् एव तत् (सङ्कीर्णनामकदोषः) (उदाहरणं) रात्रिः चन्द्रेणभ्राजते, कान्ता (च) वक्त्रेण राजते ।

व्याख्या – पृथग्वाक्यपदैः = वाक्यानि च पदानि चेति वाक्यपदानि पृथक्वाक्यपदानि, तैः पृथक्वाक्यपदैः; मिथः = परस्परम्, अन्योऽन्यं, यत् सङ्कीर्णं = यत् सम्मिश्रितं व्यातं वा तद् एव तत् = तत् एष सङ्कीर्णदोष – नामा ज्ञायते । स च द्विधा – पदसङ्कीर्णः वाक्यसङ्कीर्णश्चेति । पदसङ्कीर्ण एकस्मिन् वाक्ये अन्यवाक्यस्य पदप्रवेशात् । वाक्यसङ्कीर्णः एकस्मिन् वाक्ये अन्यवाक्यस्य प्रवेशात् च । यथा वक्त्रेण इति पदप्रयोगः द्वितीये वाक्ये अपेक्षितः तथा च चन्द्रेण इति पदप्रयोगः प्रथमे वाक्ये अपेक्षितः किन्तु प्रथमवाक्यस्यास्य पदं द्वितीये वाक्ये एवं द्वितीयवाक्यस्य पदं प्रथमे वाक्ये परस्परं सम्मिश्रितम् ।

वाक्य सङ्कीर्णम् – हे भूमिभूषण ! = हे राजन् !, आकर्णय = श्रुणु, तव = भवतः, यशः पूरैः = कीर्ति निचयैः, गर्भितं = व्यासं, ब्रह्माण्डं = भुवनकोशः, पयः पूर्णः = जलेन परिपूर्णः, सुवर्णकलशः = काञ्छनघटः, स इवाचरति = अनुकरोति, अत्र “आकर्णय” इति वाक्यान्तरं प्रविष्टम् ।

भावार्थः – यस्मिन् वाक्ये, अन्यवाक्यस्य पदं, वाक्यं वा प्रविष्टं भवति तत्र सङ्कीर्णनामकः काव्यदोषः भवति । द्विविधोऽयं दोषः, पदसङ्कीर्णः वाक्यसङ्कीर्णश्चेति ।

हिन्दी अर्थ – जिस वाक्य में दूसरे वाक्य का पद या वाक्य सम्मिश्रित हो जाय वह सङ्कीर्ण दोष होता है । यह पद सङ्कीर्ण तथा वाक्यसङ्कीर्ण दो प्रकार का होता है – यहाँ चन्द्रमा तथा वक्त्रेण पदों का वाक्यान्तर में प्रवेश हो जाने से उक्त दोष हुआ ।

अथ भग्नप्रक्रमं दोषं निरूपयति –

भग्नप्रक्रममारब्ध-शब्दनिर्वाह-हीनता ।

अक्रमः कृष्ण पूज्यन्ते त्वामनभ्यर्च्य देवताः ॥ २७ ॥

अन्वयः – आरब्धशब्दनिर्वाहीनता भग्नप्रक्रमम् (उच्यते) । (यथा) कृष्ण ! त्वाम् अनभ्यर्च्य देवताः पूज्यन्ते (इति) अक्रमः ।

व्याख्या – भग्नः प्रारम्भ क्रमः यस्मिन् तत् भग्नप्रक्रमम् । आरब्धशब्दनिर्वाहीनता – आरब्धशब्दस्य निर्वाहः इति आरब्धशब्दनिर्वाहः तेन हीनः इति आरब्धशब्दनिर्वाहीनः तस्य भावः इति आरब्धशब्दनिर्वाहीनता प्रारम्भे प्रयुक्तस्य शब्दस्य क्रमनिर्वाहाऽभावः ।

यथा – हे कृष्ण ! त्वाम् अनभ्यर्च्य = अपूजयित्वा देवताः पूज्यन्ते । अत्र वाक्ये अर्च् धातुः पूजनार्थं प्रयुक्तः पुनः अस्मिन् एव अर्थं पूज् धातुः प्रयुक्तः । यदि प्रारम्भे अर्च् धातुः प्रयुक्तः तर्हि अग्रेऽपि समानार्थं अस्या एव प्रयोगः उचितः ।

भावार्थः – येन क्रियापदेन वाक्यस्य आरम्भः क्रियते तस्मिन्नर्थं तेनैव पदेन उपसंहारः स्यात् । यदि एवं न क्रियते तर्हि दोषोऽयं भवति । यथा पूजनार्थं प्रारम्भे तु पूज्-धातुः अग्रे च अर्च् धातुः प्रयुक्तः ।

हिन्दी अर्थ – भग्नप्रक्रम दोष वहाँ हुआ करता है जहाँ उपक्रम में जिस धातु का प्रयोग किया गया हो, अन्त में उपसंहार में उसका प्रयोग न किया जाय । जैसे – हे कृष्ण ! आरम्भ में आपकी आराधना न करके अन्य देवताओं की जो पूजा की जाती है वह अक्रम है ।

अथ अमतार्थान्तरनामकं दोषं निरूपयति –

अमतार्थान्तरं मुख्येऽमुख्येनार्थं विरोधकृत् ।

त्यक्तहारमुरः कृत्वा शोकेनालिङ्गिताऽङ्गना ॥ २८ ॥

अन्वयः – मुख्ये अर्थे अमुख्येन विरोधकृत् अमतार्थान्तरम् । (यथा) उरः त्यक्तहारं कृत्वा अङ्गना शोकेन आलिङ्गिता ।

व्याख्या – मुख्ये = प्रधाने, अर्थे = वाच्ये, अमुख्येन = अप्रधानेन, अन्येनार्थेन, विरोधकृत् = विरोधं करोति इति,

विरुद्धवाक्यम् अमतार्थान्तरं भवति । यथा - उरः = वक्षःस्थलं, त्यक्तहारम् = अपसारितमुक्ताहारं, कृत्वा = विधाय, अङ्गना = कामिनी, शोकेन = वियोगदुःखेन, आलिङ्गिता = आश्लिष्टा ।

भावार्थः - यत्र मुख्यस्य अर्थस्य अमुख्येन अर्थेन सह विरोधः स्यात् तत्र अमतार्थान्तरनामा दोषः । उदाहरणेऽस्मिन् कामिनी शोकाकुला इति मुख्योऽर्थः तथापि आलिङ्गिता इत्यत्र शृङ्गारकरुणयोः उभयो विरोधाद् इह अमतार्थान्तरदोषोऽस्ति । हिन्दी अर्थ - अमतार्थान्तर दोष वहाँ होता है जहाँ मुख्य रस का अमुख्य रस के साथ विरोध होता है । जैसे - नायिका गले से मुक्ताहार आदि आभूषणों को उतार शोक से व्याकुल हो गयी । यह करुण रस का उदाहरण है । यहाँ पर “अशोकेन” ऐसा पदच्छेद करने से करुणरस के विरोधी शृङ्गाररस की प्रतीति इस प्रकार होती है - शोकरहित (आनन्दित) नायक ने या अशोक नायक नायक ने रति के समय कण्टकरूप मुक्ताहार को हटा कर नायिका का दृढ़ आलिङ्गन किया, यह कवि को अभिमत नहीं है । अतः यहाँ अमतार्थान्तर दोष है ।

इदानीम् अर्थदोषनिरूपणक्रमे प्रथमम् अपुष्टार्थं निरूपयति -

अपुष्टार्थो विशेष्ये चेन्न विशेषो विशेषणात् ।

विशन्ति हृदयं कान्ताकटाक्षाः खञ्जनत्विषः ॥ २९ ॥

अन्वयः - चेत् विशेष्ये विशेषणात् विशेषः न (स्यात् तर्हि) अपुष्टार्थः । (यथा) खञ्जनत्विषः कान्ताकटाक्षाः हृदयं विशन्ति ।

व्याख्या- चेत् = यदि, विशेष्ये = वर्णविषये, विशेषणात् = विशेषणपदप्रयोगात्, विशेषः = वैशिष्ट्यं, न = न स्यात् तर्हि अपुष्टार्थः अर्थदोषः । यथा - खञ्जनत्विषः = खञ्जनसमानकान्तयः, कान्ताकटाक्षाः = नायिकादृष्टयः, हृदयम् = चित्रम्, विशन्ति = प्रविशन्ति ।

भावार्थः - यदि विशेषणपदेन विशेष्यस्य (वर्णविषयस्य) वैशिष्ट्यं न जायते तदा अपुष्टार्थः दोषः । उदाहरणेऽस्मिन् ‘खञ्जनत्विषः’ इति विशेषणपदेन वर्णविषयस्य ‘कान्ताकटाक्षस्य’ वैशिष्ट्यं न वर्धते ।

विशेषणपदं यदि विशेष्यं वर्णविषयं वा न पुण्याति तर्हि अपुष्टार्थानामको दोषः । अत्र ‘खञ्जनत्विषः’ इति विशेषणपदं कान्ताकटाक्षस्य हृदयप्रवेशतीव्रतां न उद्घाटयति तस्मादत्र अपुष्टार्थः दोषः ।

हिन्दी अर्थ - अपुष्टार्थ दोष वहाँ होता है जहाँ विशेष्य में विशेषण से किसी प्रकार की विशेषता प्रतीत न होती हो । जैसे, खञ्जरीट पक्षी के समान कान्ति वाले कान्ताओं के कटाक्ष-हृदय में घुसते हैं । यहाँ खञ्जनत्विषः इस विशेषण से कान्ताकटाक्ष रूप विशेष्य में कोई विशेषता प्रतीत नहीं होती । इसलिए यहाँ अपुष्टार्थ दोष है । यदि कटाक्षों में तीक्ष्णता का प्रतिपादन शरत्सन्निभाः (बाण के सदृश) कोई विशेषण होता तो कटाक्ष हृदय में घुसते हैं, इस अर्थ की पुष्टि होती है ।

अथ श्लोकार्थेन कष्टनामकं दोषं निरूपयति-

कष्टः स्पष्टावबोधार्थमक्षमो वाच्यसन्निभः ।

अन्वयः - वाचि असन्निभः स्पष्टावबोधार्थम् अक्षमः (अर्थः) कष्टः ।

व्याख्या - वाचि = वचने, असन्निभः = अविद्यमान इव, स्पष्टावबोधार्थम् = स्फुटप्रतीत्यर्थम्, अक्षमः = असमर्थः स्यात् तदा कष्टः = कष्टत्वदोषो भवति ।

भावार्थः - विद्यमानोऽपि अर्थः स्पष्टतया न बोधयति, अतः स अविद्यमान इव प्रतीयते तस्मादेव कष्टनामकः अर्थदोषः । अत्र ‘वाच्यसन्निभः’ “वाण्यां सम्यकृतया न भासते” इति अभीष्टार्थस्य स्पष्टविद्यमानता नास्ति ।

हिन्दी अर्थ - कष्टत्व दोष का स्वरूप यह है कि जो अर्थ शब्दों में रहता हुआ भी न रहते हुए के समान हो और उक कारण से ही स्फुट अर्थ की प्रतीति न करता हो वह कष्टार्थ कहलाता है । जैसे - वाच्यसन्निभः = वाणी में अच्छी

तरह न भासने वाला'' यह अभीष्ट अर्थ शीघ्र प्रतीत नहीं होता, किन्तु कष्ट से जाना जाता है। वाच्यसन्निभः = वाच्य के सदृश यह अर्थ शीघ्र प्रतीत होता है।

अथ व्याहतदोषं पुनरुक्तदोषं च निरूपयति-

व्याहतश्चेद्विरोधः स्यान्मिथः पूर्वापरार्थयोः ॥ ३० ॥

सहस्रपत्रमित्रं ते वक्त्रं केनोपमीयते ।

कुतस्तत्रोपमा यत्र पुनरुक्तः सुधाकरः ॥ ३१ ॥

अन्वयः - पूर्व-अपर-अर्थयोः चेत् मिथः विरोधः स्यात् (तर्हि) व्याहतः (दोषः भवति) यथा- सहस्रपत्रमित्रं ते वक्त्रं केनोपमीयते । तत्र उपमा कुतः यत्र सुधाकरः पुनरुक्तः (भवति)

व्याख्या- पूर्वापरार्थयोः : = पूर्वश्च अपरश्च इति पूर्वापरौ, पूर्वापरौ च तौ अर्थौ = पूर्वापरार्थौ, तयोः = पूर्वापरार्थयोः = प्रथमद्वितीयार्थयोः, चेत् = यदि, मिथः = परस्परं, विरोधः = व्याघातः, स्यात् = भवति, तर्हि व्याहतनामकः अर्थदोषः।

सहस्रपत्रमित्रं = कमलतुल्यं ते = तव, वक्त्रं = मुखं, केनोपमीयते = केन समानीक्रियते । अत्र मुखं पूर्व तु कमलतुल्यम् उक्तं, द्वितीये वाक्ये च तत्सदृशाभावः प्रदर्शितः इति पूर्ववाक्यस्य, उत्तरवाक्य च परस्परविरोधः । अत्र पुनरुक्तोऽपि लक्षित उदाहतश्च । तत्र = मुखं विषये, उपमा = सादृश्यं उपमानं, कुतः = कस्मात् कथं स्यात्, यत्र = यस्मिन् मुखे, सुधाकरः = चन्द्रः, पुनरुक्तः = व्यर्थः । अत्र “कुतस्तत्रोपमा” इत्युक्त्वा पुनः चन्द्रोऽपि व्यर्थः इत्युक्तः, तस्मादत्र पुनरुक्तदोषः ।

भावार्थः- सामान्यरूपेण दोषोऽयं वदतोव्याघातनामापि उच्यते । अत्रापि मुखस्य उपमानं कमलमुक्तं पुनरुक्तं उपमानाभावः । पूर्वं तु मुखं कमलबद् उक्तम् अनन्तरं केनापि सहतुलना न संभवा । पुनरुक्तः - उक्तः अपि अर्थः यत्र पुनः उच्यते स पुनरुक्तदोषः ।

उदाहरणम्- कुतस्तत्रोपमा यत्र पुनरुक्तः सुधाकरः ॥ ३१ ॥

अत्र पुनरुक्तस्य समीचीनम् उदाहरणं सम्पूर्णश्लोक एव अस्ति - यत् च

सहस्रपत्रमित्रं ते वक्त्रं केनोपमीयते ।

कुतस्तत्रोपमा यत्र पुनरुक्तः सुधाकरः ॥

अत्र केनोपमीयते तथा कुतस्तत्रोपमा समानार्थस्य पुनः कथनमेवास्ति तस्मादत्र पुनरुक्तः ।

विशेषः - ‘सहस्रपत्रमित्रं’ इति श्लोकार्थं व्याहतदोषम् उदाहरणमपि - परं सहस्रपत्रमित्रं ते..... सुधाकरः सम्पूर्णश्लोकः पुनरुक्तस्य उदाहरणम् ।

हिन्दी अर्थ - पूर्व और उत्तर कथन में जहाँ परस्पर विरोध मालूम पड़े वहाँ व्याहत दोष होता है । तात्पर्य यह है कि किसी का प्रथम उत्कर्ष कह कर बाद में अपकर्ष कहा जाय अथवा पहले अपकर्ष कहकर अनन्तर उत्कर्ष कहा जाय तो दो प्रकार का अव्याहत दोष होता है ।

कमल के तुल्य तुम्हारे मुख की उपमा किससे दी जा सकती है (अर्थात् किसी से नहीं) वहाँ उपमा कैसे हो सकती है? जहाँ चन्द्रमा व्यर्थ है ।

पुनरुक्त का अर्थ है किसी बात को कहकर पुनः कहना । उदाहरण में पहले कहा जा चुका है कि वहाँ उपमा कैसे हो सकती है, जिससे बात समाप्त हो गयी, पर पुनः कहा गया, जहाँ चन्द्रमा भी व्यर्थ है इससे पुनरुक्ति हो गयी जो पुनरुक्तत्व नामक अर्थ दोष है ।

अथ उदाहरणमुखैः दोषत्रयं निरूपयति-

दुष्क्रम-ग्राम्य-सन्दिग्धास्त्रयो दोषाः क्रमादमी ।

त्वद्दक्तः कृष्ण! गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा ॥ ३२ ॥

एकं मे चुम्बनं देहि तव दास्यामि कञ्जुकम्।

ब्रूत किं सेव्यतां चन्द्रमुखीचन्द्रकिरीटयोः॥ ३३॥

अन्वयः- दुष्क्रम-ग्राम्य-सन्दिग्धाः अमी त्रयः दोषाः क्रमात्-कृष्ण! त्वद्भक्तः (अहं) नरकं स्वर्गमेव वा गच्छेयम्। मे एकं चुम्बनं देहि, तव कञ्जुकं दास्यामि। ब्रूत चन्द्रमुखीचन्द्रकिरीटयोः किं सेव्यताम्?

व्याख्या - दुष्क्रमः = लोकविरुद्धः शास्त्रविरुद्धश्च क्रम दुष्क्रमः कथ्यते। उदाहरणम् - अत्र स्वर्गपदं पूर्वं वक्तव्यं नरकपदं च तदन्तरम्। ग्राम्यदोषः - अशिष्टवचनानां व्यवहारे प्रयोगः ग्राम्यदोषः- 'एकं मे' अत्र चुम्बनस्य स्पष्ट्याचनात् कञ्जुकस्य च स्पष्टदानकथनात् अत्र अशिष्टता असभ्यता च अनुभूयते तस्मादत्र ग्राम्यदोषः।

सन्दिग्धदोषः - प्रकरणस्य ज्ञानं विना निश्चयः कर्तुं न शक्यते, तस्यां दशायां संदिग्धदोषः स्यात्। 'ब्रूत किं' उदाहरणेऽस्मिन् वक्ता पृच्छति यत् मया किं करणीयं चन्द्रमुखीसेवनं = कामिन्या सह विलासः अथवा चन्द्रमौलिशिवस्य भक्तिः?

इत्यत्र वक्ता मदनातुरोऽस्ति अथवा शिवभक्तोऽस्ति इति ज्ञानं नास्ति। तद् ज्ञानं विना निर्णयविषये सन्दिग्धतास्ति। तस्मादत्र सन्दिग्धमस्ति?

भावार्थः - लोकशास्त्रविरुद्धात् दुष्क्रमः।

अशिष्टव्यवहारवचनात् ग्राम्यः।

प्रकरणज्ञानं विना अनिर्णयावस्था सन्दिग्धः।

हिन्दी अर्थ - दुष्क्रम, ग्राम्य और सन्दिग्ध ये तीन दोष हैं। मूल में इनकी परिभाषा नहीं दी गयी है, फिर भी इनका तात्पर्य है जहाँ लोक और शास्त्र से विपरीत क्रम वर्णन किया गया हो वहाँ दुष्क्रम जहाँ ग्रामीण व्यवहारोचित शब्दों का प्रयोग किया गया हो वहाँ ग्राम्य और जहाँ वक्ता के भावार्थ समझने में सन्देह हो सन्दिग्ध दोष होता है।

दुष्क्रम का उदाहरण - हे कृष्ण! मैं आपका भक्त हूँ, नरक जाऊँ या स्वर्ग। यहाँ भगवद्गत्क की सर्वप्रथम स्वर्ग गमन की आकांक्षा होनी चाहिए, नरक गमन की तो कथा ही दूर है। इस तरह का वर्णन लोक और शास्त्र दोनों के विरुद्ध है। अतः यहाँ दुष्क्रम दोष है।

ग्राम्य का उदाहरण - हे प्रिय! एक बार मुझे चुम्बन करा दो, मैं तुझे कुञ्जकी (चोली) दूँगा। यहाँ ग्रामीण नायक ने चातुर्य के बिना ही नायिका से सीधे-सीधे स्पष्ट रूप से कह दिया कि मुझे चुम्बन दे दो, मैं तुम्हें चोली दूँगा। इस लिए यहाँ ग्राम्य दोष है। इस तरह का प्रयोग प्रायः ग्रामीण लोग ही किया करते हैं।

सन्दिग्ध दोष का उदाहरण - कहिए, चन्द्रमुखी (चन्द्रमा के समान आहाद जनक मुख वाली नायिका) और चन्द्रमौलि (शिवजी) में से किसकी आराधना की जाय? चन्द्रमुखी की या चन्द्रशेखर की। यहाँ जब तक यह नहीं जाना जा सकता कि उक्त वाक्य का वक्ता शृंगार रस का प्रेमी है अथवा शान्तरस का, तब तक किसकी सेवा की जाय, यह निश्चित रूप से नहीं कहा जा सकता। वक्ता के निश्चित न होने से सन्देह होता है कि उसे शान्तरस इष्ट है या शृंगार रस। यह उद्देश्य के निश्चय का अभाव ही दूषकता का बीज है।

अथ अनौचित्यदोषं विरुद्धदोषं च निरूपयति-

अनौचित्यं कीर्तिलतां तरङ्गयति यः सदा।

प्रसिद्ध्या विद्यया वाऽपि विरुद्धं द्विविधं मतम्॥ ३४॥

न्यस्तेयं पश्य कन्दर्प-प्रताप-ध्वलद्युतिः।

केतकी शेखरे शम्भोधत्ते चन्द्रकलातुलाम्॥ ३५॥

अन्वयः - यः सदा कीर्तिलतां तरङ्गयति (इति) अनौचित्यम्। प्रसिद्ध्या विद्यया वा विरुद्धम् अपि द्विविधम्। यथा (क्रमशः) पश्य इयं कन्दर्पध्वलद्युतिः न्यस्ता। शम्भोः शेखरे केतकी चन्द्रकलातुलां धते।

व्याख्या- उचितभावः औचित्यं, न औचित्यम् अनौचित्यं, यः = यः जनः, सदा= सर्वदा, कीर्तिलतां = यशोवल्लरीं

तरङ्गयति = तरङ्गितां करोति । प्रसिद्धया = कविसम्प्रदाय प्रसिद्धया, विद्यया = शास्त्रेण वा यद् विरुद्धं तद् द्विविधं= द्विप्रकारं, प्रसिद्धिविरुद्धं विद्याविरुद्धं चेति मतम् = इष्टम् । उदाहरणं - प्रसिद्धिविरुद्धम् इयं = पुरोदृश्यमाना , एषा वर्ण्यमाना, कन्दपस्य = कामदेवस्य, पश्य = विलोकय , यः प्रतापः = विक्रमः तस्य ध्वला = श्वेता चासौ द्युतिः = कान्तिश्चेति, कन्दप्रतापध्वलद्युतिः, न्यस्ता= स्थापिता, विद्याविरुद्धं - शम्भोः = शिवस्य, शेखरे = मस्तके, केतकी = केतकीपुष्पं, चन्द्रकलातुलां = शशिकलासमतां, धत्ते= दधाति ।

भावार्थः - अनौचित्यम् - अनुचितसम्बन्धवर्णनात् अनौचित्यनामकः दोषः तरङ्गसम्बन्धः जलेन सहास्ति लतातु पल्लविता भवति, परम् अत्र 'कीर्तिलता तरङ्गयति' इति अनुचितवर्णनात् अनौचित्यनामकः दोषः ।

प्रसिद्धिविरुद्धम् - यत् वर्णनं कविसम्प्रदायसिद्धान्तविरुद्धं तत् प्रसिद्धिविरुद्धं कविसमयख्यातौ प्रतापस्य वर्णः रक्तः परमत्र 'ध्वलद्युतिः' श्वेतवर्णः वा उक्तः तस्माद् दोषोऽयम् अस्ति । विद्याविरुद्धं - शास्त्रसिद्धान्तविरुद्धं वर्णनं, शास्त्रानुसारेण शिवस्य अर्चनायां केतकीपुष्पं निषिद्धं परमत्र 'शम्भोः शेखरे केतकी' इति वर्णनं विद्याविरुद्धं, पौराणिकमते केतकी शिवशापग्रस्तास्ति यत् शिवाचर्ने केतक्या: प्रयोगः न भविष्यति ।

हिन्दी अर्थ - अनौचित्यदोष - अनौचित्य दोष वहाँ होता है, जहाँ किसी वस्तु का सम्बन्ध किसी अयोग्य वस्तु के साथ दिखाया गया हो । जैसे - जो हमेशा कीर्तिलता को तरङ्गयुक्त करता है अर्थात् उसे पल्लवित करता है । यहाँ लता के साथ तरङ्ग का सम्बन्ध दिखाना अनुचित है, क्योंकि तरङ्ग का सम्बन्ध जलाशयों में ही दिखाना समुचित है ।

लोकख्याति अथवा शास्त्र के विरुद्ध वर्णन किये जाने पर विरुद्ध दोष दो प्रकार का होता है - प्रसिद्धिविरुद्ध और विद्याविरुद्ध ।

प्रसिद्धिविरुद्ध अनौचित्य का उदाहरण - देखो यह कामदेव के प्रताप की श्वेत कान्ति सामने वर्तमान है । यहाँ प्रताप का श्वेतवर्णन कवि प्रसिद्धि के विरुद्ध है । कवियों ने प्रताप का रंग लाल माना है ।

विद्या विरुद्ध अनौचित्य का उदाहरण - भगवान् शङ्कर के मस्तक पर केतकी का पुष्प चन्द्रमा की कला के समान सुशोभित हो रहा है । केतकी का पुष्प भगवान् शङ्कर की पूजा में पुराण के द्वारा वर्जित है । अतः यह पुराण विद्या विरुद्ध दोष है ।

अथ सामान्य परिवृत्तिदोषं विशेषपरिवृत्तिदोषं च निरूपयति-

सामान्य-परिवृत्तिः स्यात्कुण्डलच्छविविग्रहा ।

विशेषपरिवृत्तिः स्याद्विनिता मम चेतसि ॥ ३६ ॥

अन्वयः- कुण्डलछविविग्रहा (इति) सामान्यपरिवृत्तिः स्यात् । वनिता मम चेतसि (इति) विशेषपरिवृत्तिः स्यात् ।

व्याख्या- सामान्यपरिवृत्तिः= सामान्यस्य परिवृत्तिः इति सामान्यपरिवृत्तिः, परिवृत्तिः= परिवर्तनं, विशेषण परिवर्तनम् इति । यथा कुण्डलछविविग्रहा = कुण्डलस्य छविः इव विग्रहो यस्याः सा कुण्डलछविविग्रहा, कुण्डलं= कर्णभूषणं, छविः= कान्तिः, विग्रहः = शरीरम् ।

विशेषपरिवृत्तिः - विशेषस्य परिवृत्तिः इति विशेषपरिवृत्तिः सामान्येन परिवर्तनम् । वनिता = कामिनी, मम = नायकस्य, चेतसि= हृदये ।

भावार्थः - यत्र विवक्षानुकूलस्य सामान्यपदस्य स्थाने विशेषार्थकं पदं प्रयुज्यते तदा सामान्यपरिवृत्तिनामकः दोषः । यथा - वक्तुम् इच्छा विवक्षा । अत्र कामिनीशरीरं स्वर्णवत् दीप्तम् अस्ति इति (वक्तुम् इच्छा) विवक्षा अस्ति परं सामान्यपदस्थाने अत्र स्वर्णनिर्मितः कुण्डलशब्दप्रयुक्तः ।

विशेषपरिवृत्तिः - यत्र विशेषार्थकस्य पदस्य स्थाने सामान्यार्थकस्य पदस्य प्रयोगः क्रियते तदा विशेष परिवृत्तिः । यथा 'वनिता मम चेतसि' अत्र वनितायाः नामोल्लेखः विशेषण प्रयोक्तव्यः ।

हिन्दी अर्थ - इसमें उदाहरण मात्र दिये गये हैं, परिभाषा नहीं । संकेत के लिए सार्थक नाम देकर काम चलाया गया है । जहाँ सामान्य अर्थ बोधक पद की आवश्यकता हो वहाँ विशेष अर्थ बोधक पद का प्रयोग करना सामान्यवृत्ति,

और जहाँ विशेष अर्थ बोधक पद का प्रयोग करना विशेष परिवृत्ति दोष होता है। जैसे कुण्डल की कान्ति के समान शरीर वाली कान्ता। यहाँ कवि को अभिप्रेत है, सुवर्ण के समान कान्ति वाली कान्ता, परन्तु इस वर्णन के लिए सुवर्ण वाचक सामान्य पद का प्रयोग न करके विशेषार्थ बोधक कुण्डल पद का प्रयोग किया गया है। अतः यहाँ सामान्य परिवृत्ति दोष है।

विशेष परिवृत्ति का उदाहरण - 'वनिता मम चेतसि' स्त्री मेरे मन में है। यहाँ स्त्री विशेष अर्थ बोधक अपनी प्रियतमा का नाम लेना उचित था, वह न लेकर सामान्य स्त्री वाचक पद का प्रयोग किया गया है, सब स्त्रियाँ प्रिय हो नहीं सकती। अतः यहाँ विशेष परिवृत्ति है।

अथ सहचराचारुदोषं विरुद्धान्योन्यसङ्गतिदोषं च प्रतिपादयति-
द्वौ स्तः सहचराऽचारुविरुद्धान्योन्यसंगती ।
ध्वाङ्क्षाः सन्तश्च तनयं स्वं परञ्च न जानते ॥ ३७ ॥
सरोजनेत्र ! पुत्रस्य मुखेन्दुमवलोकय ।
पालयिष्यति ते गोत्रप्रसादं नरपुरन्दरः ॥ ३८ ॥

अन्वयः - सहचराचारु- विरुद्धान्योन्यसंगती द्वौ (दोषी) स्तः। (सहचराऽचारुदोषो यथा) ध्वाङ्क्षाः सन्तः च स्वं परं च तनयं न जानते। (विरुद्धान्योन्यसङ्गतिदोषो यथा) सरोजनेत्र ! पुत्रस्य मुखेन्दुम् अवलोकय असौ नरपुरन्दरः ते गोत्रं पालयिष्यति।

व्याख्या- सहचराचारुः, सहचरश्च असौ अचारुश्चेति सहचराऽचारुः। सहचरति इति सहचरः। न चारुः इति अचारुः, ध्वाङ्क्षाः = काकाः, सन्तः = सज्जनाः च स्वं = स्वकीयं, परं = परकीयं, तनयं = पुत्रं, न जानते = न विदन्ति, भेदं न कुर्वन्ति।

विरुद्धान्योन्यसङ्गतिः - विरुद्धा अन्योन्यसङ्गतिः यस्मिन् इति विरुद्धान्योन्यसङ्गतिः। सरोजनेत्र = हे कमलनयन! पुत्रस्य = सुतस्य, मुखेन्दुं = वदनचन्द्रम्, अवलोकय = पश्य, असौ = सः पुत्रः, नरपुरन्दरः = नरेन्द्रः, ते = तव, गोत्रं = राज्यं कुलं वा, पालयिष्यति = रक्षिष्यति।

भावार्थः - योः पदार्थयोः साहचर्यवर्णने विषमता प्रतीयते अशोभनीयता वा यथा अत्र एकतस्तु काकः द्वितीयतः सज्जनाः द्वयोः साहचर्यवर्णनम् अशोभनं तस्मादत्र सहचराऽचारुः। यत्र परस्परविरुद्धयोः द्वयोः अर्थयोः सङ्गतिः वर्णयते तत्र विरुद्धान्योन्यसङ्गतिदोषोः। अत्र सरोजनेत्रयोः तथा च पुरन्दरगोत्रयोः सङ्गतिः वर्णिता परम् एते परस्पर विरुद्धे स्त यतोहि चन्द्रः सरोजं न विकासयति, पुरन्दरश्च गोत्रपालकः न अपितु गोत्रः = पर्वतः तस्य पक्षछेदकः। हिन्दी अर्थ - जहाँ बेमेल दो वस्तुओं के साहचर्य का वर्णन किया जाय तथा परस्पर विरुद्ध दो पदार्थों का एक साथ वर्णन किया जाय वहाँ क्रमशः दो दोष होते हैं - सहचराचारु और अन्योन्य सङ्गति। जैसे - कौवे और सत्पुरुष अपनी या पराई सन्तान में तनिक भी भेदभाव नहीं रखते दोनों को समान दृष्टि से देखते हैं। इसका आशय यह है कि सज्जन तो समस्त वसुधा को अपना कुटुम्ब समझते हैं और कौवे अज्ञानवश कोकिल के बच्चों को अपना बच्चा समझ कर पालन-पोषण करते हैं। यहाँ कौआ और सज्जन इन बेमेल वस्तुओं के साहचर्य का वर्णन करने से उक्त दोष होता है।

प्रसिद्धि है कि कौवे कोकिल के बच्चों का पालन-पोषण करते हैं। कोयल अपना परिश्रम बचाने के लिए अपने बच्चों को कौवे के घोंसले में रख आती है और कौआ उन्हें अपने बच्चे समझ कर पालता है। जब उनको पंख जम जाते हैं तब वे उड़ जाते हैं। इसीलिए कोयल का एक नाम परभृत् भी है।

विरुद्धान्योन्यसंगति का उदाहरण देखिये - हे कमल के समान आँख वाले पुरुष! अपने पुत्र के मुखकमल को देखो, मनुष्यों में इन्द्र के सदृश तुम्हारा पुत्र तेरे गोत्र का पालन करेगा। उक्त उदाहरण में सरोज नेत्र और मुखेन्दु पर तथा 'पुरन्दरो गोत्रं पालयिष्यति' इस वाक्य में प्रयुक्त पद परस्पर विरुद्ध हैं क्योंकि चन्द्रोदय होने पर कमल

मुकुलित हो जाते हैं और पुरन्दर इन्द्र गोत्र का पालन नहीं करता, प्रत्युत वह गोत्र पर्वत का भेदन ही करता है। अतः यहाँ विरुद्धान्योन्यसंगति दोष है।

अथ दोषान् विविच्य दोषाश्रयान् निर्दिशति । यद्यपि शब्देऽर्थे च कृतोन्मेषम् इति दोषलक्षणप्रसङ्गे प्रतिपादितवान्-

**पदे तदंशे वाक्यांशे वाक्ये वाक्यकदम्बके ।
यथानुसारमभ्यूहेदोषान् शब्दार्थसम्भवान् ॥ ३९ ॥**

अन्वयः - शब्दार्थसम्भवान् दोषान् पदे तदंशे वाक्यकदम्बके, वाक्ये वाक्यांशे च यथानुसारम् अभ्यूहेत्।

व्याख्या- 'शब्दार्थार्थो काव्यस्य शरीरम्' अतः काव्यशरीरे दोषाः कुत्रु कुत्र सम्भवन्ति इति निर्दिशति- शब्दश्च अर्थश्च इति शब्दार्थो । शब्दार्थार्थां सम्भवः = जन्म येषां ते शब्दार्थसम्भवाः तान् शब्दार्थसम्भवान् = काव्यशरीरसमुत्पन्नान् दोषान् = काव्यदोषान्, पदे = सुबन्त-तिडन्त रूपे वर्णसमूहे, तदंशे = पदांशे, वाक्यांशे = वाक्यभागे खण्डवाक्ये च, वाक्ये = पद समूहे, वाक्यकदम्बके = महावाक्ये काव्यप्रबन्धे वा, यथानुसारम् = लक्षणानुसारम्, अभ्यूहेत् = जानीयात् विचारयेत् वा।

भावार्थः - काव्यदोषाः काव्यशरीरे शब्दार्थयोः सम्भवन्ति । तेषु शब्दगताः दोषाः पञ्चधा सन्ति । पददोषाः पदांशदोषाः वाक्यदोषाः वाक्यांशदोषाः, काव्यप्रबन्धदोषाः च इति । अर्थनिहिताः दोषाः तु अर्थे एव सम्भवन्ति । इत्थं तेषां दोषाणां विभाजनम् एवं कर्तुं शक्यते - श्रुतिकटुदोषाद् आरभ्य अन्यसङ्गतिदोषपर्यन्ताः विंशतिदोषाः पद-पदांशं - वाक्य-वाक्यांशनिष्ठाः ज्ञातव्याः । प्रतिकूलाक्षराद् आरभ्य अमतार्थान्तरपर्यन्ताः अष्टादशदोषाः वाक्यमात्रगताः सन्ति । अपुष्टार्थाद् अन्योऽन्यसङ्गतिपर्यन्तं च चतुर्दशदोषाः अर्थगताः सन्ति ।

हिन्दी अर्थ - इस प्रकार दोषों को कहकर अब उनके आश्रयों को कहते हैं। शब्द एवं अर्थ में रहने वाले दोष क्रमशः पद, पदांश, वाक्य, वाक्यांश और महावाक्य इन पाँच स्थानों में रहते हैं और अर्थ दोष केवल अर्थ में समझना चाहिए। अर्थात् शब्दनिष्ठ दोष पूर्वोक्त पाँच स्थानों में रहते हैं तथा अर्थ दोष केवल एकमात्र अर्थ में ही रहते हैं।

काव्यदोषान् विविच्य जयदेवः दोषाणां निवारकं दोषाङ्कुशं प्रतिपादयति-

दोषमापतितं स्वान्ते प्रसरन्तं विशृङ्खलम् ।

निवारयति यस्त्रेधा दोषाङ्कुशमुशन्ति तम् ॥ ४० ॥

अन्वयः - यः स्वान्ते आपतितं विशृङ्खलं प्रसरन्तं दोषं त्रेधा निवारयति तं दोषाङ्कुशम् उशन्ति ।

व्याख्या - यः - प्रसङ्गेऽस्मिन् निरूप्यमाणे दोषनिवारक इति स्वान्ते = चित्ते आपतितम् = उपस्थितं, ज्ञातं वा, विशृङ्खलम् = अनियन्त्रितं, प्रसरन्तं = विकसन्तं, व्यापुन्तं, वा दोषं काव्यशोभा अपकर्षकं, त्रेधा = त्रिभिः प्रकारैः, निवारयति = दूरीकरोति अपसारयति वा, तं = दोषनिवारकं, दोषाङ्कुशं = दोषाणाम् अङ्कुशं = दोषनियन्त्रकं, दोषनिवारकं वा उशन्ति = कथयन्ति ।

भावार्थ :- दोषाः काव्यरसिकानां चित्तम् उद्गेजयन्ति अनियन्त्रितरूपेण च प्रसरन्ति । तान् काव्यदोषान् यः त्रिधा निवारयति तस्य दोषनिवारकस्य दोषाङ्कुशस्य प्रतिपादनं क्रियते ।

हिन्दी अर्थ - दोषाङ्कुश उसे कहते हैं जो मन में उत्पन्न और बेधड़क बढ़ने वाले दोष को तीन प्रकार से निवारण करे। दोषों का अङ्कुश निवारक यह इसका यौगिक अर्थ है।

दोषाङ्कुशेन दोषाणां निवारणं कथं भवति? इति निर्दिशति -

दोषे गुणत्वं तनुते दोषत्वं वा निरस्यति ।

भवन्तमथवा दोषं नयत्यत्याज्यतामसौ ॥ ४१ ॥

अन्वयः - असौ दोषे गुणत्वं तनुते दोषत्वं वा निरस्यति अथवा भवन्तं दोषम् अत्याज्यतां नयति ।

व्याख्या:- दोषाङ्कुशः कथं दोषनिवारणं करोति? इति त्रैविध्यं प्रतिपादयति- असौ = दोषाङ्कुशः दोषनियन्त्रकः वा,

दोषगुणत्वं तनुते = दोषस्य गुणरूपतां प्रकटयति, दोषत्वं वा निरस्यति = दोषभावम् एव निवारयति, अथवा = यद्वा, भवन्तं दोषम् अत्याज्यतां नयति= जायमानं वर्तमानं विद्यमानं दोषम् अपरिहार्यतां प्रापयति ।

भावार्थः - दोषाङ्कुशः त्रिधा दोषनिवारणं करोति । तत्र क्वचिद् दोषो गुणरूपतां प्राप्नोति । क्वचिद् दोषो निर्दोषतां प्राप्नोति । क्वचिद् दोषो ग्राह्यतां प्राप्नोति । इत्थं दोषाङ्कुशेन दोषः गुणरूपे, दोषाभावरूपे ग्राह्यरूपे च भवति ।

हिन्दी अर्थ - वह दोष गुण का आरोप करता है, दोष को निर्दोष बना देता है और आये हुए दोषों को उपादेय बना देता है ।

इदानीम् उदाहरणमुख्यैः दोषाङ्कुशं प्रस्तौति -

मुखं चन्द्रश्रियं धत्ते श्वेतश्मश्रुकराङ्कुरैः ।
अत्र हास्यरसोदेशो ग्राम्यत्वं गुणतां गतम् ॥ ४२ ॥
तव दुग्धाब्धिसम्भूतेः कथं जाता कलङ्किता ।
कवीनां समयाद्विद्याविरुद्धोऽदोषतां गतः ॥ ४३ ॥
दधार गौरी हृदये देवं हिमकराङ्कितम् ।
अत्र श्लेषोदयान्नैव त्याज्यं हीति निरर्थकम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः - १. मुखं श्वेत-श्मश्रुकराङ्कुरैः चन्द्रश्रियं धत्ते । अत्र हास्यरसोदेशो ग्राम्यत्वं गुणतां गतम् ।

२. (अयि चन्द्र !) दुग्धाब्धिसम्भूतेः तव कलङ्किता कथं जाता । (इत्यत्र) विद्याविरुद्धः कवीनां समयाद् अदोषतां गतः ।

३. गौरी हिमकराङ्कितं देवं हृदये दधार । अत्र श्लेषोदयाद् हि इति निरर्थकं नैव त्याज्यम् ।

व्याख्या - (१) दोषस्य गुणरूपता - मुखं = वृद्धवदनं, श्वेतश्मश्रुकराङ्कुरैः = शुभ्रश्मश्रुरूपकिरणप्ररोहैः, चन्द्रश्रियम् = चन्द्रशोभां, धत्ते = धारयति । अत्र = अस्मिन् उदाहरणे, हास्यरसोदेशो = हास्यरसप्रसङ्गे, ग्राम्यत्वं = ग्राम्यदोषो , गुणतां गतं = गुणत्वं प्राप्नोति ।

भावार्थः - अत्र वृद्धमुखस्य चन्द्रसादृश्यं तथा च श्वेतश्मश्रूणां चन्द्रकिरणसादृश्यकल्पना ग्राम्यजनोचिता एव वर्तते परमत्र हास्यरसस्य पुष्टिः विधीयते तस्माद् दोषोऽयं गुणत्वं प्राप्नोति ।

व्याख्या - (२) दोषनिवारणं - (दोषस्य निर्दोषता) - दुग्धाब्धिसम्भूतेः = क्षीरसागरसञ्जातस्य, तव = ते चन्द्रस्य, कलङ्किता = कलङ्कित्वं, कथं = केन प्रकारेण, जाता = अभवत् ।

भावार्थः - क्षीरसागरात् समुत्पन्नः चन्द्रमा: निष्कलङ्कोऽस्ति परमत्र सकलङ्कः वर्णितः । तस्मादत्र विद्याविरुद्धनामकः काव्यदोषो विद्यते, किन्तु कवीनां समये कविसम्प्रदाये तु चन्द्रः सकलङ्कः एव वर्णितः, अत एव दोषत्वं नास्ति । इत्थम् एव दोषोऽपि निर्दोषतां गतः ।

व्याख्या - (३) दोषस्य ग्राह्यता - गौरी = नायिका, हि = अव्ययपदं, मकराङ्कितं = मकरेण अङ्कितं तं मकरध्वजं, कामदेवम् अथवा गौरी = पार्वती, हिमकराङ्कितं अर्थात् हिमकरेण अङ्कितं चन्द्रशेखरं शिवं, हृदये = मनसि, दधार = अथारयत्, धृतवती ।

भावार्थः - अत्र 'हि' इति प्रयोगः नायिका पक्षे तु निरर्थको भूत्वा 'निरर्थकदोषस्य' उदाहरणमस्ति । परं पार्वतिपक्षे श्रूषोदयात् 'हि' इति पदं कथमपि नैव त्याज्यम् अपितु ग्राह्यम् अस्ति ।

हिन्दी अर्थ - ग्राम्य दोष हास्य रस में गुण बन जाता है । इसका उदाहरण 'मुखं चन्द्र' यह पद्य है - सफेद दाढ़ी-मूँछों के बाल रूपी किरणों से वृद्ध मनुष्य का मुख चन्द्रमा के समान सुशोभित हो रहा है । सफेद दाढ़ी-मूँछों के केशों को चन्द्रमा की किरण समान बतलाना ग्रामीण मनुष्यों की कल्पना है, अतः यहाँ ग्राम्य दोष है, क्योंकि हास्य रस की पुष्टि ग्राम्यदोष द्वारा अधिक होती है । अतः यहाँ ग्राम्यदोष हास्य रस में अनुकूल होने के कारण गुण बन जाता है ।

विद्या विरुद्ध दोष कवियों के संकेतित वर्णन में दोषाभाव को प्राप्त हो जाता है । इसका उदाहरण - 'तव

दुराधार्थि' यह पद्य है। हे चन्द्रमा! क्षीरसागर से उत्पन्न होने पर भी तुझ में कलङ्क कहाँ से आ गया, क्योंकि पुराणों के अनुसार क्षीरसागर में उत्पन्न चन्द्रमा निष्कलङ्क है। इस पुराण प्रसिद्धि के विरुद्ध वर्णन करना, विद्याविरुद्ध दोष होता है। किन्तु कवि सम्प्रदाय में चन्द्रमा सकलङ्क माना जाता है। अतः उक्तवर्णन पुराण विरुद्ध होते हुए भी कविसमयानुसार दोष नहीं होता। इसलिए यह दोष यहाँ दोषाभावरूप में परिणत हो जाता है।

यहाँ श्लेष अलङ्कार के कारण पार्वती तथा गौराङ्गी नायिका इन दो पक्षों में पृथक् - पृथक् अर्थ होता है। इसमें मूल कारण "हि" पद है, नायिका पक्ष में - गौरी - पार्वती ने हिमकर - चन्द्रमा से अङ्गित देव महादेव - शिव को धारण किया। यहाँ नायिका पक्ष में हि पद निर्थक दोष से दुष्ट होने पर भी पार्वतीपक्ष में हिमकर अर्थ निकलने के कारण उसके बिना श्लेषालङ्कार नहीं हो सकता। अतः यहाँ निर्थकदोष अत्याञ्ज्य माना गया है।

इत्थं दोषनिरूपणं कृत्वा द्वितीयमयूखसमाप्तिं करोति -

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः

सुमित्रा तद्वक्तिप्रणिहितमतिर्थस्य पितरौ।

द्वितीयस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥

अत्र 'द्वितीयः तेन असौ' इति एव विशेषः।

इति पीयूषवर्णेण श्रीजयदेवेन विरचिते चन्द्रालोके दोषनिरूपणनामको द्वितीयो मयूखः समाप्तः।

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकाः प्रश्नाः -

१. काव्यशोभाविधातको भवति -

(क) गुणः	(ख) रसः
(ग) अलङ्कारः	(घ) दोषः

२. श्रवणोद्भेजने भवति -

(क) श्रुतिकटुः	(ख) अप्रयुक्तम्
(ग) असमर्थम्	(घ) निहतार्थम्

३. "स हन्ति हन्त कान्तारे कान्तः कुटिलकुत्तलः" अत्र हन्ति शब्दस्यार्थोऽस्ति -

(क) मारयति	(ख) वसति
(ग) पश्यति	(घ) गच्छति

४. अश्लीलं कर्ति विधम्?

(क) चतुर्विधम्	(ख) त्रिविधम्
(ग) एकविधम्	(घ) द्विविधम्

५. लक्षणात्यन्तप्रसरादमनोहरं भवति -

(क) निर्थकम्	(ख) असमर्थम्
(ग) सन्दिग्धम्	(घ) नेयार्थम्

अतिलयूत्तरात्मकाः प्रश्नाः -

१. दोषस्य लक्षणं लिखत ।

२. दोषः कुत्र-कुत्र सम्भवति?

३. क्षितिष्ठदोषं प्रतिपादयत ।

४. व्याहतदोषं प्रतिपादयत ।

लघूत्तरात्मका: प्रश्ना: -

१. अधोलिखित-दोषाणां लक्षणानि सोदाहरणानि लिखत ।
(क) निहतर्थदोषः   (ख) असमर्थदोषः
(ग) सन्दग्धदोषः   (घ) हतवृत्तदोषः
(ड) विसर्गगतदोषः   (च) सन्धिगतदोषः
(छ) विरुद्धदोषः   (ज) अप्रयुक्तदोषः

निबन्धात्मका: प्रश्ना: -

१. दोषलक्षणं प्रतिपाद्य केषाञ्चन विंशतिः दोषाणां नामानि लेख्यानि ।
२. दोषाङ्कशं सभेदं सोदाहरणं च विवेचयत ।
३. यथेच्छम् एकादशदोषाणां लक्षणानि विलिख्य उदाहरणेषु सङ्गतिः कार्या ।
४. निम्नलिखितेषु वाक्येषु विद्यमानं दोषम् उद्घाट्य सङ्गतिपूर्वकं लक्षणं लिखत ।
(क) इयमद्भुतशाख्यग्रकेलिकौतुकवानरी ।
(ख) आहादसाधनं वायुः कान्तानाशे भवेत् कथम् ।
(ग) हरिप्रियापितृवधूप्रवाहप्रतिमं वचः ।
(घ) न मामङ्गद ! जानासि रावणं रणदारुणम् ।
(ड) विशाललोचने ! पश्याम्बरं तारातरङ्गितम् ।
(च) गम्भीरारभद्रभोलिपाणिरेष समागतः ।
(छ) त्यक्तहारमुरः कृत्वा शोकेनालिङ्गिताङ्गिना ।
(ज) सहस्रपत्रमित्रं ते वक्रं केनोपमीयते ।
(झ) ब्रूत ! किं सेव्यतां चन्द्रमुखीचन्द्रकिरीटयोः ।
(ज) केतकी शेखरे शम्भोर्धते चन्द्रकलातुलाम् ।